

До 240-річчя села Варварівки

Чорномаз О.Д.

СПОГАДИ З ЖИТТЯ ПРОЖИТОГО

2002 рік

село Варварівка, Долинський район

Книга за рукописом Черномаза О.Д., ветерана війни і праці, 1921 року народження, директора Варварівської СШ, очевидця більшості тих жахливих подій, які відбувалися на теренах Кіровоградщини після проходу до влади більшовиків. Буде цікава краєзнавцям, історикам, студентам, учням старших класів, людям, які цікавляться історією Долинського району і Кіровоградщини.

Черномаз О.Д., 2015 рік

Передмова видавця.

*Повертається правнук до рідної хати –
Спадкоємних полів, на дідівський поріг,
До батьків на гробках воскресіння благати,
Обтрусивши пил із далеких доріг.*

ЯР СЛАВУТИЧ.

Зміст

<i>Передмова видавця.....</i>	<i>5</i>
<i>Передмова автора</i>	<i>8</i>
<i>Легенда про Варварівку. М.С. Шеремет.....</i>	<i>9</i>
<i>Варварівка. Побут селян</i>	<i>10</i>
<i>Дещо про нашу сім'ю і предків</i>	<i>15</i>
<i>Переказ про річку Бокову. М.С. Шеремет</i>	<i>16</i>
<i>Щодо мого родоводу</i>	<i>17</i>
<i>Переказ - Булей. Булат. Булах. М.С. Шеремет</i>	<i>18</i>
<i>Дитячі роки</i>	<i>19</i>
<i>Шкільні роки</i>	<i>25</i>
<i>Колективізація і голодомор</i>	<i>30</i>
<i>Юнацькі та студентські роки</i>	<i>34</i>
<i>Війна 1941 – 1945 рр.</i>	<i>40</i>
<i>Перебування в неволі</i>	<i>63</i>
<i>Звільнення</i>	<i>72</i>
<i>Повернення на Батьківщину</i>	<i>76</i>
<i>Повернення додому</i>	<i>89</i>
<i>Визволення</i>	<i>90</i>
<i>Додатки</i>	<i>111</i>
<i>Світлини</i>	<i>111</i>
<i>Стаття Шеремета М.С.</i>	<i>115</i>
<i>Статті Черномаза О.Д.</i>	<i>129</i>
<i>Листи з фронтів II-ї світової війни</i>	<i>142</i>

Ви тримаєте в руках другу книгу з серії «Родовід Сердюків». Село Варварівка – батьківщина моєї прапрабабусі Марії Іванівни Сердюк (дівооче прізвище - Москалець), де вона прожила своє дитинство і юність, мабуть найкращі роки свого життя. Як нам стало відомо з записок її онука, Сердюка Миколи Павловича (вийшли в 2011 році першою книгою в серії «Родовід Сердюків»), після одруження Марія Іванівна прожила дуже нелегке життя... Не буду зупинятися на подробицях, які значною мірою описані Миколою Павловичем. Читач, якого вони зацікавлять, може звернутися до фондів бібліотек або до інтернет ресурсів в пошуках цієї книги.

В 2014 році була 80-та річниця смерті Марії Іванівни. Саме в тому році мої родичі з с. Бокової вказали, де знаходиться її могила. В наступному 2015-му ми встановили на її могилі пам'ятник та були присутні на церемонії освячення та поминання, яку провів о. Йосип (УАПЦ, м. Кіровоград).

Як мені стало відомо з архівних документів, перша згадка про поселенців в верхів'ях Бокової, які згодом зустрічаються серед варварівців, припадає на далекий 1776 рік. Тобто цього року Варварівці виповниться 240 років! До цієї дати я планую випустити також книгу по історії степової Варварівки, над якою зараз працюю.

Випуск книги Олексія Даниловича, а також запланованої Історії Варварівки є даниною Марії Іванівни. Ці книги покликані вшанувати світлу пам'ять про неї.

Завтором книги Черномазом Олексієм Даниловичем я познайомився досить випадково в 2013 році, коли ми з батьком приїздили на поминальні дні в село Бокову. Цікавлячись родоводом і краєзнавством, завітали ми в сусіднє з Боковою с. Варварівку в пошуках книг Михайла Сергійовича Шеремета, який, як ви знаєте, збирав легенди і перекази цього степового краю. Заїхали і в Котівку. Вже, на жаль, не пам'ятаю хто порекомендував нам відвідати діда, 1921 року народження, який також цікавиться історією

і краєзнавством. Цим дідом і виявився Олексій Данилович, який в свої 95 є цікавим співрозмовником, людиною з світлим розумом.

На світлині Чорномаз О.Д. з моїм батьком, Сердюком А.Г., під час першої зустрічі 12.05.2013 р.:

Згодом мій троюрідний брат, Віктор Кір'ян завітав до Олексія Даниловича і домовився про видання книги за його рукописами, зробив фотографування всіх сторінок. Єдине, що я собі дозволив по тексту – це вставки світлин, а також переказів, які нам залишив Михайло Сергійович Шеремет. Надіюсь, що ні пан Олексій, ні родичі пана Михайла не будуть проти цього. Тим більше, що книги пана Михайла стали бібліографічною рідкістю і для багатьох зараз навряд чи доступні.

Перша робоча назва записок була «Спогади прожитих весен», але згодом Олексій Данилович вирішив змінити назву на теперішню. Видання цієї книги не тільки дозволить варварівцям і вихідцям з цього села дізнатися більше про рідний край, але і нагадає всім нам, що життя проходить дуже швидко і, які б не були обставини, як би нам не було важко, страшно чи погано, потрібно залишатися доброю і порядною людиною,

шанувати своїх рідних та близьких, а також пам'ятати свій рід, свою землю, традиції, віру і славу нашого народу. Без цього ми ніхто.

В останній частині цієї книги розміщені деякі цікаві матеріали, листи, світлини, статті тощо.

Передмова автора.

Тривалий час я думав писати чи не писати спогади про своє прожите життя. Та все ж вирішив писати. Можливо хтось з майбутніх поколінь поцікавиться, яким тяжким і суперечливим було життя мого покоління, що пережило великі суспільні, воєнно-політичні та інші потрясіння. Та як не було тяжко, все ж вдалось дожити до 80-ти річного віку і утримати в пам'яті все перенесене, пережите, пройдене в житті.

Важко розповісти про все своє життя, та я й не беруся цього робити. Спробую в основному розповісти про основні сторінки мого життя, про дитячі і юнацькі роки, а також про життєвий шлях, будучи повнолітнім і дорослим.

Увесь життєвий шлях поділяю на 3 періоди : довоєнний, воєнний і післявоєнний до останніх днів.

Кожний з періодів мого життя має свої особливості, як за тривалістю так і за змістом життя.

Все пережите детально описати неможливо, я лише зможу висвітлити основні віхи мого життя, моєї біографії, пригадати найбільш визначні епізоди мого життя, в т.ч. моєї педагогічної роботи. Розповідь буде некороткою, але я хочу, щоб майбутні покоління знали дещо про наше життя. Адже вони житимуть значно краще за нас. Можливо доживуть до справжньої демократії і свободи, до матеріального і духовного достатку з високим технічним рівнем, як в побуті, так і в державі і будуть дуже здивовані, як жили ми і попередні покоління в таких тяжких матеріальних і суспільно-політичних умовах, коли кругом панувала бідність, неповага до людини, тяжка праця і в той же час низький матеріальний добробут, примітивна технічна оснащеність.

Життя коротке, але його ще і скорочують через шкідливі звички, хвороби і навіть насильно. В наш час науково-технічної революції багато життів забирає сучасна техніка, отруєння атмосфери, радіація і багато інших чинників людської технічної діяльності.

Але прийде час, коли людина буде більш обачлива, використовуватиме для свого здоров'я тільки корисне, побачить тяжкі хвороби, які забирають передчасно мільйони життів.

Хто бажає, хай прочитає мої спогади, роздуми. В кого не буде бажання читати, хай полистає сторінки записів і можливо, що знайде для себе цікаве. Добре було б, якби мої спогади були ілюстровані фотографіями, а можливо б і рисунками. Це викликало б у читача більший інтерес.

Я тільки жалкую, що я мало зібрав матеріалу про минуле з розповідей людей старшого віку. З часом деякі розділи я буду доповнювати по мірі того, як пригадуватиму інші факти мого життя.

Легенда про Барварівку.

Записана М. Шереметом.

Було це за часів батька Хмея, а може і раніше, коли обабіч старого торгового тракту, чумацького шляху і довкола численних витоків степової річки Бокової, скільки око сягало, простяглось так зване Дике Поле. Ще тоді, коли плеса і заплави Бокової кишіли рибою, а в дібровах і байраках водилося всілякої дичі видимо-невидимо. Степову тищу і хор пернатих вряди-годи порушував хіба що тупіт копит, коли до якогось зимівника підкрадалась вовча згряя татар і в погоні за нападниками з гиком проносились сотня бравих запорожців. Поміж дуплистих верб, двометрових стріл жовтавого дев'ясила, духмяного звіробою і нижніх волошок у туп сиву давнину на берегах Бокової появилсь поодинокі хатмазанки. Довкола них тупились втікачі з панської неволі і безземельна голота з-за Збріча. Південніше, неподалік двох глибоких балок, що хрестоподібно впирались в Бокову, виднілись чепурні оселі з лозовими парканами і перелазами. За вигоном і довкола яру літні чоловіки і підлітки в широких шароварах і вишиванках пасли табуні коней і отари овець. Віддалені на десяток верст острівці хат з роками розрослись і перетворилися в чи не найбільше в окрузі село на десять сотень. Кожна з них не переставала переконувати, що саме від неї започаткувалась Барварівка. З поміж найпоширеніших легенд і переповідок виділялись дві. Мешканці північної околиці, яку навкис перетинав чумацький шлях, переконували, що першою поселенкою в них була вдова Барвара Задоя. Від неї, запевняли, пішла назва села. Південна околиця, і перш за все Барварина слобода, не вступала з ними в суперчки. Всевишньому, казали, видніше. Вихваляються затупинці чумацьким шляхом. До нього рують подати і від нас. Затє через слободу пролягає битий торговий шлях до Переволочної. З ранку до ночі не стихає на нім скрип коліс. Найгамірніше в Крисівській вулиці біля водопою. Порозпрягають чумаки і візники купецьких хур коней та волів і прямують до харчевні Шафороста. А який

обід чи вечеря без мерзавчика чи кварти на гурт. Посилають через дорогу когось у шинок до Манька. Після смачної трапези, поки коні та воли жують сіно та овес, хто йде на ярмарковий майдан, хто у філію банку, торговий ряд, хлібну біржу чи ливарні майстерні запастились причандаллям до воза. Любителі раків та юшки прямують до плеса, де на вибір смакують їх прямо з вогню. У кого в дорозі сталась okazія з возом, розквітався кінь чи поламалось ярмо, завертали до місцевого коваля. Краще за норавливого діда Юлика ніхто не полагодить, якщо зумієш ладиком підійти. Чутки про Варварину слободу і гостинність варварівців, кутці і чумаки розносили по всіх місцях. Похвальний розголос про слобожан докончував затулінців. Вони не переставали носитися зі своєю Варварою, як дідько з писаною торбою. Слобожанам набридло слухати. Не чув, може, і були в них Варвара і хутір, казав мало не сторічний дід Тиміш, чому тоді село поділили не на хуторці, а сотні і нашу назвали першою. Не затулінські заїди і втікачі заснували Варварівку, перекочував дід Юлик. Хваляться, що їхня Варвара жила на порозі 1800-го. Подивилися в на мій самовар-чинш шведського короля моєму пращурі за те, що вправно підквівав коней і полагодив колісницю. Сотничухиною чоловіка і відставних запорожців, які започаткували слободу, напевно знав гетьман Мазепа, коли тікав із Карлом XII з-під Полтави у Валахію. Чий би пес гарчав, а ваш мовчав, докончував затулінців дід Явтух. Втікачі ваші вояться писнути, аби пани не переловили. Через слобожан, усіх варварівців повоюється навіть цар-батюшка, піддобрється всілякими подачками, аби не вчинили непокори сусідні села. Спливли, ніби вода в море віки. Не лишилося й сліду від чумацького шляху, торгового тракту, найстарішої в окрузі церкви і ярмаркового майдану, де не раз сперечалися слобожани із затулінцями про Варвар. Від обох лишилася одна назва - Варварівка, як легенда і згадка про нащадків січовиків. Уміли предки захищати козацьку вольницю, любили землю, поважали рідний край.

Варварівка. Побут селян.

Описую тогочасний побут, щоб онуки і правнуки знали, в яких умовах проходило наше дитинство. В хатах палили печі бур'яном, кирпаном (з корів, чи їх відходів), інколи дровами і взимку було дуже холодно. Тому діти грілись лише на печах, вкрившись лахміттям. У більш заможних сім'ях - ряднами. Кругом панувала велика бідність, нестатки, побутова невлаштованість, нестача найнеобхіднішого для життя.

Посуд в основному був череп'яний, ложки тільки дерев'яні. Їжу

подавали на невисокий столик в череп'яній мисці. Всі члени сім'ї сідали на стільчиках, або на колінах навколо столика і брали дерев'яними ложками з однієї миски їжу.

В нашій сім'ї трапився такий трагічний випадок десь у 1927 чи 28 році.

Мати поставила на столик щойно зварений гарячий борщ у великій мисці. Не встигли ще сісти, як найменший брат Ваня, ледве ходячи по хаті, схилився на столик і руками потрапив у миску з гарячим борщем. Піднявшись, ми побачили, що він сильно ошпарив руки, живіт і груди. Почали лікувати, хто з сусідів, як радив. Довго в нього не гоїлось спечене, дуже мучився і лише гусиний жир допоміг. Кілька тижнів дуже плакав, а було йому всього півтора року. Не повезло йому і вже будучи юнаком. На будівництві дороги в с. Братолобівка в 1942 році його сильно побив німець за те, що він сів на підводу, навантажену жорствою, а через півтора року він був смертельно поранений осколками розірваної міни і помер у віці 18 років. Вічна пам'ять йому. А міг би бути ще і на сьогодні живим.

Місцевість навколо села була красивою. Річка Бокова не була замілена, в берегах росли розкішні верби, лоза, калина, дикі груші, яблуні і трави, які скошували для годівлі тварин. Майже в кожному подвір'ї росли високі дикі груші, яблуні, а вище на городах були сади з різними фруктовими деревами більше всього вишня, слива, груші і яблуні. Внизу на городах висівали коноплі, які вимочували після виривання, висушували, перебивали і чопували волокно для пряжі. Ткали полотно, рядна та інше! Все це вироблялось взимку, коли жінки не були зайняті роботою на городах та в полі. Полотно фарбували і шили з нього сорочки і навіть штани та постільну білизну. Перед цим витикали полотно, відбілювали влітку на сонці, розстеляючи мокрим, по траві.

В степу кожний двір мав ділянку землі залежно від кількості членів сім'ї, на якій вирощувались різні культури (зернові, соняшник, кукурудза, кавуни і дині та інші) і майже ціле літо тривала робота в полі. Тяглова сила – воли і коні та примітивний інвентар.

В кінці села був панський лісок, а також став, де влітку купались діти. Сім'ї були багаточисленні і жили у великій бідності. Діти були напівголі і ходили до холодів босі, лише тільки взимку одягали примітивне, рване взуття одне на декількох дітей. По черзі виходили на подвір'я, адже вискакували у двір на сніг, навіть, босими. Верхній одяг був з овечих шкір,

Фрагмент карти середини XIX ст.

або із сукна з овечої вовни. Їжа теж складалась, в основному, з одного блюда, борщ і каша. Майже не було кондитерських виробів, цукру. Таким, в короткому описі, був побут нашого покоління в 20-30-х роках минулого століття.

В святкові дні готували дещо кращу їжу і деякі солодощі. До свят купляли ситцеві або сатинові сорочки, штани з простої бавовняної тканини (рубчик). Це викликало велику радість у дітей. Освітлення забезпечувалось каганцями, а пізніше гасовими лампами.

Про електрику, радіо, телебачення і мови не було. Не було в достатній кількості літератури, газет, іграшок. Іграшки робили саморобні, батьки і самі придумували, конструювали. Часто дядько Федір, будучи столяром, виготовляв іграшки. В нього не було дітей, тому ми завжди були в нього. Він добре відносився до нас і багато де в чому допомагав, коли батько був засуджений, а потім репресований. На жаль, помер він дуже рано, у віці 60 років від тяжкої хвороби за 2 місяці в 1952 році. Вічна пам'ять д. Федору. Я жив у нього 3 роки - з 1935 по 1938 роки, де закінчив Долинську середню школу (тоді вона мала назву Шевченківська школа, а брат Григорій жив у нього з 1941 по 1948 роки), працюючи фельдшером в Долинській залізничній лікарні.

Село Котівку з обох боків оточували довгі (більше 1 км) балки, порізані ярами та кручами схили, де влітку випасали коней, корів, овець. А в кінці балок були ставки (побудовані ще за панів), де купались та випоювали тварин. В ставках водилось багато риби. Там завжди було багато напівголої дітвори. Тут вони купалися, організовували різні ігри. Поруч були старші дівчата і хлопці, які випасали корів і коней. Навколо чути було щебетання різних птахів, писк ховрахів та багато інших звуків від дикої фауни, чого немає тепер. Все знищено хімікатами та радіацією. Сьогодні степ весь порізаний на окремі ділянки. Яри і кручі засаджені акацією та іншими породами дерев нагадують вже дикоростучі гаї та ліси.

Після Жовтневої революції 1917 р і 4-річної громадянської війни тільки в 1921-23 роках землю, яка належала в більшості поміщикам, було поділено між селянами пропорційно до кількості членів сім'ї. Ділянки землі були в різних місцях, бо якість ґрунтів була різна. Кожна сім'я або об'єднання кількох сімей обробляли, засівали і збирали врожай на своїх десятинах. У серпні після жнив снопи звозили у двір і потім молотили. Хто заможніший наймав молотарку, хто бідніший молотив сам, а потім зерно продавали на заготівельний пункт, а частину залишали на харчування і

посів. Врожайність була дуже низькою і не всі господарства могли звести кінці з кінцями. Особливо це стосується тих господарів, які не мали достатніх агрономічних навиків, не мали тяглової сили та інш. Адже всі роботи виконувались кіннотягловою силою.

В деяких господарствах траплялись нещасні випадки (пропажі, пожежі та ін.) і вони змушені в період НЕПу йти в найми до багатих, щоб прогодувати сім'ю.

Щодо історії виникнення с. Варварівка. Це село заснували ще в другій половині XVIII ст. Першим там поселився козак з жінкою Варварою. На честь її і названо населений пункт, який поступово заселився по берегах річки Бокова, Варварівкою. Село Котівка навіть старше. Населений пункт з кріпаків заснував пан Котов, на честь нього і назване село Котове.

На сільському цвинтарі, яке розміщено за півкілометра від села (біля панського ліска) знаходиться склеп, побудований десь у 1-й половині XIX ст., де хоронили небіжчиків панських сімей, що проживали навколо села (в основному, на північній і південній окраїнах села). Ця споруда вимурована з цегли зводом з входом з пів. боку нагорнуто земляну могилу і огорожено було залізною огорожею.

При необхідності вхід відкривали і заносили в середину. Такої споруди немає в жодному навколишньому селі. Село Котівка було в минулому суто поміщицьке. Села лівої сторони р. Бокова були кріпосними.

А тепер повернемося до 1921 року мого народження. Це був надзвичайно тяжкий рік в історії України. Ще повністю не закінчилась громадянська війна, багато банд ще шастали по Україні. Кругом розруха, безладдя, хаос. Ще не утвердилась радянська влада в окремих місцевостях. Земля ще повністю не була розподілена. До того ж 1921 був дуже посушливим роком, що спричинило великий недорід зернових культур та інших. Це призвело до великого голоду на Україні. Внаслідок цього загинуло кілька мільйонів людей. По селах чинились грабіжки, бандитизм та інше. Не було ніякого краму. Це зумовляло селян вдатися до наступного способу життя: виробляти в своєму господарстві всі необхідні речі самотужки і їх же споживати. Багато жителів їхали в інші райони міняти свої речі на зерно і хліб і нерідко в дорозі гинули від злодіїв.

Все це я дізнався від розповідей батьків, бабусі та жителів села. Наша сім'я з великим трудом забезпечувалась їжею, але в голод 1921-22 років ніхто не загинув. Жили в одній хаті великою сім'єю: бабуся, батько і мати, дядько Федір з дружиною і я. Десь їздили міняти речі на зерно. А ще

треба було і поле засіяти. З величезними труднощами в голод вибрались з цього лиха і вже в 1922 році дещо краще вродило. Була велика бідність, одяг і взуття зносилось, а купити було ніде. Та і грошей не було.

А на села «налітали» різні воєнні загони, яких в народі називали бандами. Вони в селян відбирали теплий одяг, вози, коней, фураж та ін. Неминуло целихо і нашу сім'ю. Вселоввійшла якась банда і почала відбирати згадані речі. В нашій сім'ї забрали коня і воза. При спробі затримати один з бандитів шаблею, одним помахом травмував дядька Федора і батька. А без коня – це катастрофа для селянина. З великими труднощами, з допомогою рідні і сусідів впоралися з роботою на полі.

Дещо про нашу сім'ю і предків.

Вся сім'я розміщалась в одній старій хаті (побудована ще прадідом), внизу на березі річки під солом'яною покрівлею. Я трохи її пам'ятаю. Була знесена в 1928 році, коли мої батьки побудували нову хату, де нині живе Яременко Г.

Потім в 20-х роках минулого століття подвір'я поділили на дві частини і в одній з них побудувався мій батько Данило в 1926 році, а пізніше, в 1927-28 роках побудував хату і дядько Федір значно кращу, під черепичним дахом, з навісом в передній частині хати, яка простояла до днів війни 1944 року, коли фронтова лінія розташувалась понад селом, хату окупанти розібрали на бліндажі і окопи.

На місці цієї хати в 1949 році звів оселю, а також господарські будівлі Лисицький С. Д. Всі ці будівлі зведено значно вище, ніж була стара будівля.

В минулому річка Бокова була глибокою, мала русло. А коли почали розорювати поля, з часом русло ріки замулилось і оселі стали будувати вище, ближче до вулиці. Зараз село не має того вигляду, що мало років 25 тому. Майже всі будівлі перебудовані, побудовано багато нових будинків і господарських будівель, зникли повністю хати з покрівлею із соломи.

Переказ про річку Бокову

Записав М. Шеремет. Розповів Іван Андрійович Булах.

Річку назвали Боковою. Було це за часів батька Хмеля, а чи й раніше. Потерпали тоді козацькі зимівники від набігів татар. Надокучили запорожцям вилазки чужинців. Дозори січовиків почали чатувати вздовж Дикого степу. Не раз діставалися повноводного плеса. Риби в ньому було хоч ковшем черпай. Скільки око сягало азеленів степ. Поміж розлогих берегів, мов срібний ланцюжок, звивалася річечка. По балках і ярах Δ мальовничі діброви. Вони нібито нарочито відступили від річища, аби дати місце для зимівника. - Тут і поселимо свої сім'ї, - вирішив сотник. З лози вплели стіни мазанок, пообвальковували глиною, накрили очеретом. За вигоном почали сіяти всяку пашницю. Розводили коней для коша. Оскільки в Дикому степу не було ще шляхів, добиралися січовики до свого зимівника від Інгульця по Боковій, яка не мала тоді ще назви.

Якось кошовий запитав сотника, як дістатися до нього в зимівник, а той почував потилицю і сказав:

Пливи у верхів'я Інгульця. Побачиш зліва найширшу річку Δ в неї і завертай.

Відтоді притоку Інгульця прозвали Боковою, а від неї і село перед тим плесом. Боківці, а з ними і варварівці та гурівці гордяться своєю річкою, складають про неї перекази.

Та на жаль, останнім часом багато будівель порожніх, частина з них зруйнувалися, село спустошується, жителів стає все менше, переважно 1-2 чол. в сім'ї.

І якщо так далі буде продовжуватись демографія села, то через 10-20 років село спорожніє і зникне, як зникли навколишні хутори, які колись років 30-40 тому жили повнокровним життям.

Така ж картина спостерігається і в інших малих і великих селах району і області. Молодь з більшості сіл виїжджає до міст, де кращі матеріально-побутові умови, а в селі залишаються престарші непрацездатні жителі, які з часом покидають цей світ. Це наслідок реформ і зневаги держави до села, відсутності будь-якої матеріально-технічної допомоги.

Щодо мого родоводу.

Жалкую, що не розпитував старших, коли вони були живі, про попередніх родичів. Вже пізніше я не зміг дізнатися про своїх далеких предків. По-батькові я знаю, що мій прадід Мелетя, який помер в 1919 році було йому 70 чи трохи більше років (так мені розповідала бабуся). Знаю про прабабусю Марію. У них був єдиний син Василь, мій дід, якого я не бачив, бо помер він в 1910 році під час епідемії тифу. Те ж саме трапилось із дідом Іваном (по матері), який теж помер у тому ж році від тифу. Бабуся Єлизавета народилась в 1870 році і прожила довге життя (понад 50 років після смерті чоловіка). Всі ці дані я почув від неї. Вона була дуже трудолюбивою і зберегла пам'ять і свідомість до останніх днів свого життя. В неї було 5 дітей, дорослими стали трое: два сина і дочка. Померла бабуся в 1961 році.

Мого батька і дядька вже давно немає на світі. Але про них розповідь буде пізніше. Також і про маму.

Батьки в основному вели тверезий спосіб життя, не були релігійними. Тільки бабуся часто молилась і біла поклони майже кожного вечора та інколи і ранком. Нам трьом хлопцям-онукам своїх поглядів і вірувань вона не нав'язувала і ми вирости атеїстами.

Бабуся жила в нашій сім'ї. Треба сказати, що вона нас трьох хлопців і виростила. Вона була строгенька, вимоглива, але ніколи не кривдила. Всі домашні роботи по господарству були на її руках, бо мати щоденно працювала в колгоспі, а батька в 1938 році було заарештовано нізачо, де і загинув в сталінських таборах в Комі АРСР.

Найменший брат Ваня жив з бабусею і мамою і в роки окупації, коли лінія фронту простягалася понад селом, був тяжко поранений і помер у квітні 1944-го після тяжких мук від ран. Село вже було звільнене від фашистських загарбників з 8 березня 1944 року. Та про пережите сім'єю в часи війни, я розповім нижче.

Щодо жителів села. В нашому селі, я вже писав, було понад 100 дворів і характерно, що в минулому кожен двір мав своє прізвисько. Кожен двір називали не прізвиськом, а якоюсь кличкою, що була невідомо ким придумана в попередні роки. Нас, Чорномазів, звали завжди мелетями, бо дід, як я писав, помер через хворобу молодим, а прадід довго жив і ім'я мав Мелетя. А рід матері Шубенків звали гончарами, бо десь в минулому прадід займався гончарством.

Були в селі вівчарі, конони (займалися крадіжкою коней), ярефеї, димиди, старці (ті, що займалися старцюванням через сліпоту), шпитарі, бобури, карпи, яхреми, корчаки, кучері (бо дід був у панів кучером), грапичалаки, ярмоли, анасії і багато інших.

Переказ - Бўлей. Бўлат. Бўлах.

Записав М. Шеремет.

Бўлахи у не таку далеку давнину жили мало не в кожній із десяти сотень старовинного села. Найбільше їх було на південній околиці, яка відокремлювалась від села глибоким яром. З родів Бўлахів тут утворився своєрідний осередок. Старожили висілка жартували: коли хто на перший день Великого посту почне толокувати в Онуфрія чи Івана, то розговіє в Андрія або в Антона Бўлахів.

Пращурями Онуфрія, Антона, Андрія, Якова, Івана та їхніх близьких і далеких родичів, як запевняли найстаріші забалканівці Остап, Тиміш і неперевершений оповідник легенд з історії села дід Юлик, були не Бўлахи. Коли свободу за яром започаткувала вдова зопорозького сотника Варвара, на Забалканівці в ту пору верховодив Максим Бўлей. Достаменно ніхто не відає, чи так він писався, чи то було його прізвисько від того, що прадід Максима був старійшиною, або, як його називали тоді, бўлеем. Хрещеним батьком свого первістка верховода обрав не абикого, а кўльгавого коваля Корнія. Не вверігся той у походу за море, вусурмани мало не обкарнали ногу. Сотник після того не став брати Корнія в походи. Козак днював і ночував у кўзні і невдовзі навчився творити чўдеса ковальського ремесла. Відомий на всю планку коваль не здогадувався, чому в кўльгавого не змовкає перестук молотків. Аж тоді розвів руками, коли після вдалого походу Корній підніс сотникові і кошовому власноруч виковані бўлатні шаблі. За той дарунок козаки прозвали Корнія Бўлатом. Прізвисько те прижилося за ним і на забалканівському виселку.

Родини Бўлейів і Бўлатів на Забалканівці і в селі з роками розросталися, перепліталися сімейними зв'язками. Дітлахи, а за ними і посрівлені сивинною почали називати їх Бўлахами. Прізвисько настільки прижилося, що тутуватий на вўхо писар словідської церкви Семен Олійник почав записувати їх так у книжку записів вінчань і видавати метрики новороджених. Тепер у Варварівці навіть найстаріші дідусі і бабусі не пам'ятають, що були колись у селі родини Бўлейів і Бўлатів.

Дитячі роки.

Дитинство моє проходило в умовах тогочасного села в період НЕПу, коли вели господарство індивідуально, маючи свою ділянку землі, а потім все це було ліквідовано на початку 1929-30 років, коли проводилась суцільна колективізація. З 5-6 років пам'ятаю вигляд села, свій двір і сусідів, господарство батьків, господарські будівлі, що були у дворі. В батька у великій новій клуні (велике приміщення з широкими дверима і без стелі, лише покрівля) стояв віз, сівалка та інше. В стайні була сіра кобила, лоша, корова, через увесь двір на ланцюгу бігав великий білий пес. Серед двору ріс великий (мабуть півстолітній) ясен, який в літні місяці створював тінь і приємну прохолоду. Тримали по кілька овець для шиття кожухів і для вовни. Нижче клуні стояв свинарник, де вигодовували 1-2 свиней для харчування сім'ї. Біля хати та на березі був невеликий сад, де росли сливи і дві великі старі груші (одна з яких дичка) та ще кілька яблунь, з яких ми готували сушку на зиму. В сім'ї вистачало хліба і до наступного врожаю. Придбавали деяку просту бавовняну тканину та із саморобного полотна шили одяг та крім цього виготовляли сукно з овечої вовни. Взуття теж в продажі майже не було і тому замовляли в майстрів, що виготовляли взуття із саморобної шкіри та дещо докупляли. Діти мали лише по 1-й парі взуття, а інколи одну на двох поганої якості.

Зими в 20-30-ті роки в більшості були суровими, багатосніжними. Не дивлячись на поганий одяг і взуття, діти завжди гуляли на льоду, спускалися з гірок на санчатах, гралися в снігу.

Часто були взимку великі хуртовини, внаслідок чого замітало снігом майже повністю сільські вулиці, наносило вітром великі кучугури снігу, які потім розкидали і дорога до весни була, ніби в тунелі.

В хатах було дуже холодно взимку, так як паливо було малокалорійне і те, що згорало в печі давало мало тепла і діти переважно грілись на печі. На вулицях завжди було багато дітей, бо сім'ї були дуже багаточисленні. Я в більшості гуляв з сусідніми мешканцями Лисицьким С.Д., Лисицьким С.М., Ільченком Д. та з багатьма іншими, майже ровесниками. Багатьох з них вже немає, пішли в інший світ, з тих чи інших причин - деякі загинули у війну в боротьбі з фашистськими загарбниками, інші - через хвороби, придбані в тяжкі роки. Але я пам'ятаю, як сьогодні, всіх. Всі вони були добрими товаришами, ділились всім, що було в них і мужньо переносили нестатки, голод та лихоліття тих буремних 30-х років.

Всі вони дуже рано батьками привчилися до праці в господарстві. Через погані матеріальні умови життя вони не могли одержати навіть семирічної освіти, а також певну спеціальність, як почалась жорстока, кровопролитна війна. Це була трагедія для покоління тих тяжких 30-х і початку 40-х років.

В кінці 20-х і на початку 30-х років почалась так звана колективізація - об'єднання індивідуальних господарств у колгоспи і радгоспи. Це була друга революція в селі. Багато селян зв'язаних з власним господарством не бажали усупільнюватись. До таких індивідуальних господарств застосовувались репресивні заходи - розформування з конфіскацією майна, арешти, виселення та інше. В рахунок так званих хлібозаготівель навіть найменші запаси зерна розшукували в дворах і забирали. І все це призвело до трагічних наслідків – великого Голодомору в 1932-33 років, який забрав мільйони людських життів. Та про це я розповім пізніше. До 30-го року мої батьки вели індивідуальне господарство. Мали 5-6 га землі, коня, сівалку, плуг, борону та інше. Землянню площу засівали різними культурами. Найбільша площа була під озимою та ярою пшеницею, ячменем. Сіяли також овес, кукурудзу, баштан та інше.

В господарстві була корова, теля, кілька овець, 1-3 свиней, птиця. Так що роботи в господарстві вистачало круглий рік. Особливо напруженими були весна, літо і осінь. Потрібно підготувати ґрунт до сівби, посіяти, доглянути, зібрати, обмолотити, привести зерно до кондиції. Частинку зерна продавали на заготівельні пункти та на базарах, частину залишали для харчування і посіву. В кінці 20-х років почали доводити кожному двору план здачі зерна, який не завжди господарство могло виконати. До таких господарств застосовували репресивні заходи. Особливо це практикувалось в період колективізації.

Як відомо, в селянському дворі дуже багато роботи: догляд за тваринами, обробіток ґрунту, збирання вирощеного та багато інших робіт. Тому батьки з дуже раннього віку залучають дітей до виконання посильної, а часто і непосильної роботи. Це такі роботи, як пасти корів, коней, водити коней під час обробітку поля, працювати в жнива тощо.

І ми, хлопчакі, не відмовлялися і виконували всі доручення. Нас не карали, але вимагали, щоб було зроблено в міру наших сил і здібностей. Я так детально згадую про минуле, бо без минулого немає майбутнього. В той час більшість жителів села були релігійними. До 30-го року в селі

функціонували 2 церкви, з них одна була побудована ще в середині XIX ст., а друга, нова, побудована перед першою імперіалістичною війною. Вона була цегляна, з високими банями і була визначною архітектурною будівлею. В період колективізації приблизно в 1931 році була підірвана вибухівкою. В дерев'яній церкві були зняті куполи, будівлю переобладнано під клуб, де встановлено стаціонарний кіноапарат. Струм одержували з допомогою динамо, що приводилось в рух нафтовим одноциліндровим двигуном. В середині було електричне освітлення і навіть зовні було кілька лампочок. Це все було в с. Варварівка, через берег від с. Котівка.

З дитинства найбільше залишилась в пам'яті тітка Меланка (бабуся донька), яка була дуже хвора, лежала на печі і весь час мені нагадувала, щоб я не зачепив її ноги, які були дуже хворі. А було їй тоді 27 років. Вона дуже застудилася в роки громадянської війни. Часто в село заскакували різні банди (махновці, григорівці, та інші), які грабували селян, знущалися з жителів. І тітка Меланка, будучи ще молодою, переховувалась в кущах, бур'янах навіть в зимовий час, дуже застудилася і не могла

вилікуватись. Адже медицина в 20-ті роки була на дуже низькому рівні і тяжка хвороба призвела її до смерті. Померла вона в 1926 році в 28-річному віці. І нині на її могилі лежить гранітний камінь, який замовили її брати - мій батько Данило і дядько Федір. Вічна їй пам'ять. Бабуся дуже переживала і весь час за нею плакала.

*На світлинці – могильна плита
Меланії Василівни Черномаз:*

Це моя єдина тітка по батьковій лінії. Нажаль, не збереглася її фотокартка, яка зникла під час окупації села і фронту, що простягався понад селом.

Десь з 7-8-го року батьки вже посілали мене пасти коні, доручаючи бути за старшого сусідньому хлопцеві Андрію Задорожньому. Це була і не важка робота, але для мене не

дуже вдячна. Я не вмів їздити верхи на кобилі і часто падав, забивався, а на другий день знову їхав на толоку. І так день у день.

Коли виводили коней на пасовище мене саджали на кобилу (бо сам я не вмів вилазити) і ми разом із сусідніми хлопцями гуртом їхали верхи на толоку. Трави на балці, що тяглися до Ситаївки, були дуже розкішні.

У більшості їхали на випас кіннями, коли не було польових робіт та по неділях і святкових днях. Пригадується скільки було молоді - хлопців і дівчат, що пасли коней! Цілий день дуже весело проводили різні ігри, виїжджали в обідню пору до середнього ставка купати коней, а потім верталися знову на свою толоку. Ввечері гуртом поверталися верхи на конях додому.

Я, не вмівши вилазити на кобилу, сів на ший, коли вона паслася. Підійнявши голову вона мене викидала на себе. А інколи було, що скидала на землю. А одного разу чомусь я приїхав в обідню літню пору додому. Їхав верхи на молодій лошиці. Не доїжджаючи додому на неї напав опіль (гедзь) і вона прожогом кинулась у двір, а потім із розгону в сарай. Я не встиг з неї зістрибнути і сильно вдарився об одвірок головою. Впав непритомний. Батьки мене схопили, почали розтирати і привели мене до тям. Більше я на цю лошицю верхи не сів. Прив'язував її біля старої кобили біло-сірої масті.

Було ще багато різних пригод. Дуже подобалось під час перебування на випасі коней грати в «зайців». Гурт хлопчиків і дівчат розподілявся на дві частини (групи). Одна з груп була «мисливцями», а друга «зайцями». Спершу «зайці» десь відходили від пасовища і ховалися в густих бур'янах, ярах, ямах і навіть у посівах. А потім виходили «мисливці» і починали шукати «зайців». Деякі знаходили, а дехто не міг знайти жодного. Хто найбільше знаходив «зайців», той виходив переможцем. Йому давали по шматочку сала, яке на шпачках підсмажували на вогнищі, що розпалювали з сухого бур'яну. Сірників не було. Запалювали первісним способом. Один з хлопців натирив паличку об паличку, а другий шукав суху землю, або пісок, аж поки вони не запалювались. У декого із старших були кресало і фітіль, з допомогою цього нескладного пристрою можна було добути вогонь. Тут же дехто привчався і до куріння. Листя сухого бур'яну використовували як табак, використовували і дещо інше.

Старші хлопці примушували менших виконувати всі їхні видумки,

часто зовсім шкідливі. А хлопці були різного віку - від 7-ми до 25-ти і навіть старші. Були і дівчата 14-15-ти років і старші. Інколи коїлись старшими негідні вчинки. По приїзду додому ввечері батьки цих хлопців проводили розбір цих сутичок, що виникали на пасовищі.

В робочі дні в жнива всі були у полі. Пам'ятаю, як, навіть у полі під час жнив приходилось і ночувати. Ночі тоді були теплими і рано розпочинали косовицю, кругом було чути спів птахів (чого зараз немає). Зернові культури, поки не спала роса, косили жатками на кінній тязі. Косарі із жатки скидали скошене вилами, а потім вязали в снопи, а ввечері складали в копи. Це була тяжка і виснажлива робота, але іншого способу збирання хлібів не було. В кого не було жатки, косили косами, а потім в'язали.

Під час жнив об'єднувались по кілька дворів. Мої батьки працювали разом з д. Федором і сусідами Задорожними також з д. Павлом (братом матері), бо в жару треба було запрягати і по 4-ро коней, або по 2-є і періодично змінювати. Там же в степу і готували їжу, в більшості варили галушки та інше. Пам'ятаю і сьогодні на яких ділянках землі мені приходилось ночувати. Після жнив починалась возовиця. Снопи складали в гарбу (віз із довгими драбинами з обох боків). Накладали дуже високо, щоб можна було більше перевезти. Це було небезпечно, особливо коли дорога порізана стічними водами, або горбаста, переїзд через балку та інше. Часто перекидались і знову доводилося складати. Та все ж тижнів за два, возовицю збіжжя закінчували, скидали в стіжки і готувались до молотби. Це проводилось десь в другій половині серпня. В деяких господарів була молотарка на кінній тязі. Почергово господарі наймали молотарку у багатого господаря і молотили збіжжя. Бідні господарі не могли найняти і молотили ціпами, або гармонували збіжжя котками.

Щоб одержати зерно потрібно було 20-30 робочих рук. Почергово молотбу проводили по дворах, господарі об'єднувались і допомагали один одному. Десь до середини вересня або навіть раніше молотба закінчувалась. Господарі приступали до осінніх робіт: сівба озимих, підготовка ґрунту (оранка), збирання різних культур - соняшнику, кукурудзи, проса та іншого. Збираючи соняшник, зрізали головку, гарбою відвозили додому і на тічку біля хати чи сараю вибивали насіння.

Особливо пам'ятаються баштани в степу. Одного року, десь 29-го чи 30-го років минулого століття, вродили дуже рясно кавуни і дині біля вівчарської балки. Дині такого розміру, що я більше таких і не бачив. Цілу

осінь звозили кавуни і дині додому, їх вистачало для всіх.

Баштани в господарів були на одному полі, доводилося наймати разом сторожа для охорони врожаю. Інколи в степу садили і картоплю, бо там вона краще родила.

Восени зерно продавали - здавали на заготівельні пункти і дещо купляли з одягу, реманенту. Не дивлячись на тяжку роботу по веденню індивідуального господарства, жили не багато. Продуктів для харчування сім'ї вистачало. А ось одягу було дуже мало. Меблі в хаті були примітивні, в основному, саморобні. Не було гарного взуття, шили чоботи місцеві чоботарі, якщо діставали хорошу шкіру і підосшву.

У хатах були земляні (глиняні) підлоги, які взимку застеляли житньою соломною, якщо була. Діти бігали по ній, гріючись, гарманували. Через що в хаті завжди було багато пилуки. Крім цього, жінки по хатах взимку м'яли конопляне волокно, пряли, щоб одержати нитки, а потім ткали полотно, ряднини, рядна тощо. Ткацький верстат встановлювали в хаті, і майже кожна молода господиня вмiла прясти і ткати. Це ремесло в селі вже майже забуте. А 50-60 років тому майже в кожній хаті цим займались, бо мало було фабричної тканини, килимів, доріжок. Це навіть не уявляється для сучасного покоління. Все необхідне сьогодні ми можемо придбати в магазинах, чого не було раніше.

Індивідуальне господарство не всі господарі вели однаково. Більш вмiлі і працьовиті одержували кращі врожаї, мали більше тварин в господарстві і жили краще, менш вмiлі і не дуже працьовиті жили гірше. В селі було деяке розшарування. При тих же земляних наділах були бідні, середні і багатші. Багатші мали більше живності, одержували кращі врожаї і мали більше прибутку. Це ще залежало і від кількості робочих в сім'ї. Багатосімейні двори справлялися краще з роботою, ніж малосімейні. Але і серед малосімейних були багаті господарі.

Шкільні роки.

Та ось настав 1929 рік... НЕП, введений В. І. Леніним для відбудови і піднесення народного господарства, відмінили. Почалась передчасна і насильницька перебудова сільського господарства, що називалася колективізацією.

В цей час я вже навчався в школі. У вересні 1928 року я вступив до першого класу Варварівської семирічної школи. Був сформований вперше клас з дітей - жителів села Котівка. В класі були діти різного віку, народження - від 1915 по 1921 роки. Прийшовши в перший клас я вже вмiв трохи читати, знав кілька віршів. Навчались у Варварівській школі два місяці. Першою вчителькою ми були дуже задоволені. Нажаль, не пам'ятаю її ім'я.

Потім десь в кінці жовтня нас перевели, як самостійний клас, в своє село. Навчалися в хаті, де нині живе Козеренко. А в цей час почалося будівництво типової початкової школи. Приміщення збереглося і на сьогодні. Навчав у першому класі вчитель на прізвище Авраменко. Потім в наступних класах вчителі з невідомих для нас причин часто змінювались. Десь в другому чи третьому класі недалеко від нас квартирував вчитель Івлев, де нині живе Павловець. Він перший в селі купив дедентронний радіоприймач. Слухати радіоприймачі можна було через навушники. І в нього я вперше десь зимою 30-го року почув по радіо голос диктора. Це було велике диво. Антена висовувалась дуже високо, а приймач був маленького розміру.

До нього вечорами сходились жителі села і почергово через навушники слухали радіопередачі. Але незабаром вчителя перевели в інше село і довгий час в селі радіо не було. Восени 1929 року приміщення школи було вже побудоване, обладнане лише одне класне приміщення, вчительська і просторий зал.

Навчальний рік в другому класі почали в новому, світлому приміщенні що пахло свіжою фарбою. Змінились і вчителі класоводи. Був набраний перший клас. Так в с. Котівка відкрилась початкова школа в 1929 році. Біля приміщення школи ще розміщались будівельні матеріали, ями з вапном та інше. А потім останнє приміщення школи ще добудовували років 5 чи 6. Це було добротне цегляне приміщення, вкрите залізним дахом з пічним опаленням. Простояло приміщення до 1944 року, а коли фронт наблизився до села дах фашистські загарбники розкрили і забрали

на бліндажі. Довгий час стояли стіни досить міцні і тільки десь в 1963-1964 роках приміщення було відбудоване. Половину приміщення було зайняте під класи, а другу половину під сільський клуб з великим залом. Школа стала філіалом Варварівської середньої школи.

В цьому приміщенні я і закінчив початкову школу (4 класи), а потім навчався у Варварівській семирічній школі, яку і закінчив у 1935 році.

Дещо пророки навчання в початковій та 7-річній школі. Матеріально-побутові умови в той час в роки колективізації були дуже тяжкими. Учні були погано одягнені, ходили в зношеному взутті, не мали вдосталь їжі і всього необхідного. Книжки і зошити носили в полотняних торбах і тут же була ручка і скляна чорнильниця, яка часто розбивалася або проливалася. Тому торба та навіть і одяг часто були в чорних плямах і зошити теж. Писали ручкою із сталевим пером, яке часто ламалось або проливало чорнило на папір, утворюючи клякси, за що дуже сварили вчителі в школі, а батьки дома. Харчування ми в школі не мали. Брало з собою в торбу, що в кого було. Це теж приносило незручності, бо на зошитах і підручниках були плями від пиріжків чи іншого.

Підручників не вистачало, в більшості був один на 2-3 учнів. Не вдосталь було і зошитів. Та все ж більшість дітей навчались добре - і малі й переростки. Кращих учнів в кінці півріччя і навчального року відзначали преміями (книжки, зошити, щось з одягу або взуття, або ж цукерки, печиво та інше).

Я вчився в молодших класах на «4», в старших на «4» і «5». Пам'ятаю, як в 5-му класі я одержав премію і був дуже радий. А вже було лише 1-2 штанів з простої тканини, та й ті інколи латані, 1-2 сорочки і поганенька верхня одяг. А в класних приміщеннях було взимку дуже холодно, бо груби топили соломкою, бур'яном, який збирали учні. Частина дітей не закінчувала навіть початкової школи, не всі закінчили і семирічну. За погану успішність і поведінку в той час багато залишали на повторний рік в тому ж класі і деякі з них кидали навчання.

Мій товариш, Степан Лисицький, через погані матеріальні умови залишив навчання в 6-му класі, як і багато інших дітей з Котової.

Навчання на початку 30-х років проводили бригадним методом. Клас ділився на кілька ланок (бригад). Бригада спільно готувала завдання

дане вчителем, потім 1-2 учні відповідали за свою бригаду. Оцінка за знання ставилась одна на всю бригаду. Так же готували і домашнє завдання. За місцем проживання збиралися разом в одну хату і готували домашнє завдання, а потім за бригаду відповідав один учень. Один одному допомагали, щоб бригада не була у відстах.

Учні періодично виступали у сільському клубі (хату було переобладнано під клуб). Готували невеликі п'єси, декламували вірші, співали. Деякі з учнів грали на струнних інструментах. Це дітям приносило велике задоволення та і глядачів збиралося повний клуб. В клубі інколи демонстрували кінофільми. Приїжджала на возі кінопередвижка з німими фільмами. Щоб отримати електричний струм треба було крутити за ручку динамомашину. Крутили сильні хлопці по черзі. Вони дивились кінофільм без білетів.

Щоб не втекли помічники від цієї нелегкої роботи кіномеханік забирав у них головні убори (шапки або картузи). Фільм повністю продивлялися. Розмову двох осіб кінокартини читали по тексту, який встановлювався на екрані. На перегляд кінофільму збиралося багато глядачів, бо це була новина в селі.

Крім цього, наприкінці 20-х, на початку 30-х років проводилася ліквідація неписьменності. А вже багато людей було неписьменними. Організовувалися так звані «лікбези». Збиралися по хатах по 10-15 осіб і так один з грамотних односельців, або вчитель школи навчав читати і писати. Це було одним із завдань так званої культурної революції. А основним завданням було колективізувати одноосібні селянські господарства.

Початкову чотирирічну школу я закінчив у 1932 році. За період навчання змінилось до 10 вчителів. В деяких роках по 2-3 вчителі змінювалися за навчальний рік. Причини цього нам були невідомі. За окремими вчителями ми дуже жалкували, а деякі були з дуже поганою підготовкою (навіть з семирічною освітою) не знали ні методики, ні педагогіки і не могли дати належних знань учням. Така зміна вчителів-класоводів впливала на якість знань. Учні-переростки залишали школу, не закінчували і чотирьох класів. Дуже мало проводилось позакласних заходів, крім деяких виступів у клубі. Пам'ятаю десь в 30-му чи 31-му році возили учнів на гарбах влітку в дендропарк імені Давидова. Дуже велике враження було, парк в той час був дуже доглянутим. Там вперше я побачив мотоцикл і легкову автомашину, відкриту, без тента. Трактор

я вперше побачив в 1930 році. Переганяли його в артіль «Пролетар» на території нині зернового господарства. Збіглося багато дітей і дорослих, які були дуже вражені тим, що рухається залізна машина з великим шумом двигуна. Це був трактор американського виробництва «Фордзон» червоного кольору. Влітку на прицепі в нього була жатка снопов'язалка, яка косила і в'язала снопи шпагатом. Це теж було для дітей диво. Адже без людських рук, все це робила машина і дуже швидко. Це були початки механізації і машинізації с-г робіт.

На світліні вище - трактор Фордзон, нижче – Давидівський парк

Коротка довідка.

Засновником парку був Микола Львович Давидов, який створив парк по проекту художника – пейзажиста І. В. Владиславського-Падалки. У будівництві парку приймав участь відомий паркознавець О. Є. Регель, консультували роботи академік Г. М. Висоцький та дендролог Є. Л. Вольф. Лісові посадки проводились під керівництвом губернського лісничого О. О. Яцкевича. Власник парку М. Л. Давидов працював над його створенням на протязі 30 років. Парк був створений в ландшафтному стилі, де було посаджено біля 250 різних видів і форм деревно-чагарникових порід по берегах річки Боковенька на площі 109,3 гектари.

Як селекційно – дендрологічна станція існує з 1923 року. Завідуючим станції був назначений його колишній власник - М. Л. Давидов.

Головним завданням станції була інтродукція деревно – чагарникових порід в умовах степу. В організації і проведенні науково-дослідних робіт М. Л. Давидову надавав постійну допомогу академік Г. М. Висоцький.

У 1993 році на честь століття з часу заснування, дендропарку надано ім'я його засновника - М. Л. Давидова. Загальна площа його складає 539 гектарів. Згідно

лісорослинному районуванню територія ДСДЛ центр «Веселі Боковеньки» відноситься до Європейської степової зони, до підзони різнотравно – злакового степу. Клімат району помірно – континентальний, теплий, посушливий, з короткою малосніжною зимою і сухим літом. Ліси відносяться до природо – заповідного фонду та таких, що виконують науково – дослідні функції, тому рубки головного користування заборонені. На території установи знаходиться 2 об'єкти природно – заповідного фонду: пам'ятник садово – паркового мистецтва – парк «Веселі Боковеньки» імені М. Л. Давидова - 109,3 гектари та ботанічний заказник «Боковеньківська балка» площею 9,4 гектари.

Колективізація і голодомор.

Колективізація в селі 1929 року закінчилась розпадом СОЗів весною 1930 року. Лишилася одна невелика артіль «Пролетар».

Згодом в 1930-31 роках проведено суцільну колективізацію добровільно-примусово. На території Варварівки і Котової утворено десятки артілей, які пізніше було укрупнено. Одночасно проводилась ліквідація куркульства - кращих господарів на селі.

Колективізація проводилась примусово. Не всі господарі розуміли суть колективізації і не бажали йти в артілі. До таких господарів застосовувались репресивні методи. Накладали великий податок, розкуркулювали. Розкуркулення проводилось дуже жорстоко. Конфісковувалось все майно господаря і його сім'ї, виганяли з власної хати і навіть відправляли на заслання. Для нас, малолітніх, це було не зрозуміло. Як це можна відбирати в людей, які придбали своєю працею необхідні засоби для життя і залишати всю сім'ю без одягу і на голодування. Так, було зроблено із сім'єю, де народилася моя дружина Катя. В 1930 році їх розкуркулено, як і багато інших сімей.

Приводом до розкуркулення були різні причини невідомі для сім'ї. Тому в цей час більш заможні господарі намагалися щось приховати, одягти на себе більше одягу, ніж потрібно, або десь сховати. По дворах ходили бригади активістів, які шукали хто що приховав. Якщо в кого щось знаходили, це було приводом для розкуркулення.

Нашу сім'ю минуло це лихо, хоч батько часто говорив, що активісти комнезаму можуть в будь-який час записати в куркулі, хоч до колгоспу батько подав заяву своєчасно. Але це не завжди рятувало. Часто ховали вузли з одягом в снігу, а потім діти бігали по кучугурах, гралися в сніжки.

В селі в той час було тривожно, ділили жителів на бідних, куркулів і підкуркулників. Організовували торги, де при зібранні людей продавали майно відібране в куркулів. Це було жажливе явище. Крім майна, відбирали всі засоби для існування, в тому числі харчові продукти, навіть овочі.

Все в кінці кінців призвело до великого Голодомору в 1932-33 роках. Голодували дорослі і діти, багато жителів села померли з голоду.

Для їжі вживали багато такого, що було зовсім не їстівне, в тому числі бур'яни, листя дерев, зерно бур'янів та інше, що, звичайно, не рятувало.

Особливо жорстоким голод був серед жителів Варварівки. Багато жителів села померли з голоду, особливо постраждала Марківка, Вербова та інші частини села. Я в цей час навчався в 5-му класі Варварівської семирічної школи і пам'ятаю, як багато учнів приходили з опухлими ногами і не могли до кінця заняття відсидіти урок. Частина учнів кидали навчання і йшли шукати щось їстівне. По берегах рили ріжки, збирали на ставках черепашки, ловили ховрахів і вживали для їжі їх м'ясо. Деякі жителі йшли в міста і зникали на дорогах безслідно. Це була страшна картина геноциду. Я вже писав, що нашій сім'ї вдалося вижити. Також це вдалось і сусідам. А недалеко від нас в сім'ї Павлових померло двоє хлопців, у Півнів – Петро, мій ровесник, та багато інших хлопців з села Варварівка.

Потерпілим від голодомору влада ніякої допомоги не надавала, хоч і було зерно на елеваторах. Дещо з відходів давав колгосп, але з колгоспу все зерно вивозили в рахунок виконання плану хлібозаготівлі.

З наступанням жнив ситуація трохи змінилась. З'явилось зерно, овочі і фрукти і деякі люди вмирили після голодного виснаження від переїдання.

Учнів посилали в поле на скошеній ниві збирати колоски з половини (в колгосп і собі). Колоски виминали і трохи зерна приносили додому. Дуже часто приходилось в кінці літа ходити в поле збирати колоски, відшукувати зернини і хоч трохи заготовити на зиму, хоч поганого зерна. Голодомор так провчив людей, що вони ні з чим не розминалися, щоб хоч трохи створити запаси харчування. Багато дітей залишилося сиротами і таких дітей влаштовували в дитбудинки, а деяких харчували в хатах від колгоспу. До них призначали вихователів. Серед сиріт були діти і дошкільного віку. Інколи такі будинки називали колгоспними інтернатами.

Весною 1930 року с-г артіль в більшості розбіглися і лишилась одна артіль в Котівці під назвою «Пролетар». В цій артілі було ще біля 3 десятків найбідніших селянських господарств. Останніх коней і реманент, який восени усупільнили, розібрали. Весною почали сіяти індивідуально. Також догляд за посівами і збиранням врожаю проводили самостійно, групуючись по кілька дворів. А восени розпочався новий

раунд колективізації, причому ще в ширших масштабах, ніж в 1929 році. Селян примушували записуватись в артілі. Хто не хотів, накладали великі податки та інше.

Почалось знову розкуркулення та інші репресії. Час був дуже тривожний. Багато селян кидали хати і йшли в місто працювати. Там на картки одержували продукти і мали зарплату, чого не мали колгоспники в артілях. Восени одержували мізерну кількість зерна і грошей, що не вистачало на прогодування сім'ї, а це приводило до голоду. Праця в артілі обліковувалась трудоводнями, на які раз на рік одержували дуже мало. Спасало людей тільки особисте підсобне господарство, яке дуже обмежувалось, та і на нього накладали податки грішми і натурою (м'ясо, молоко, яйця та інше). Колгоспники не мали права тримати в дворі стільки тварин, скільки могли виростити. Це дуже впливало на матеріальне становище населення. Переважна більшість селян перебувала в той час в бідності. Не вистачало продуктів харчування, одягу, взуття.

Та ось на нашу сім'ю нагрянуло велике лихо. В 1934 році за якусь «провину» арештували батька. Незабаром влаштували в клубі колгоспу «Нова згода» показовий суд. За вироком оголосили 7 років трудових робіт в таборах за те, що в колгоспній ямі погнили буряки, а він був комірником. Я, найстарший в сім'ї, став головним. А в сім'ї бабуся, мати і два менші брати. В 13 років я вже взявся за косу, щоб заготовити сіно корові влітку на зиму. Батько відбував покарання недалеко – в Дніпродзержинську. Подали касацію в обласний суд. Скинули 3 чи 4 роки. Весною 1935 року батько втік з табору. Та незабаром його забрали знову, хтось видав. Та восени 1935 року батько повернувся з в'язниці. В цьому році я вже закінчив 7 клас і вчився у 8 класі Долинської СШ №1, яка тільки в цьому році була перетворена в середню школу. Мене забрав дядько Федір після невдалого вступу у Криворізький медичний технікум. Успішно я здав вступні екзамени, був у списку студентів, а коли приїхав на навчання 31 серпня мене відрахували, як неповнолітнього. Я мав на той час 14 років, йшов 15-й. Коли закінчив би технікум, то був би неповнолітнім і не мав би права на працю. В 1934-35 роках сім'я наша жила у великій скруті, одержували дуже мало зерна, не вистачало хліба. І мати була змушена періодично ходити пішки в Кривий Ріг, щоб купити кілька буханок хліба і принести на плечах додому. На той час була відмінена карткова система і був вільний продаж печеного хліба, але ж і грошей не було.

Доводилось матері відривати щось від себе, нести на базар, щоб

потім дітям купити хліба, який ділили на порції. Це було неймовірно тяжко. І лише восени 1935 року, коли повернувся батько з в'язниці, а я був у дядька Федора, стало трохи легше. Батько з мамою шили валянки, продавали і так дещо заробляли на хліб.

У дядька Федора мені було непогано. У них завжди були продукти, а хліб купляли в крамницях, хоч були великі черги. З сіл приходили селяни і скупляли печений хліб. Вчився я у семирічній школі добре, вже привчився до літератури, газет. А в Долинській були кращі можливості. Я завжди брав книги в районній бібліотеці, у вільний час читав інші книги, крім підручників, і це значно розширювало мій кругозір. Інколи ходив в кіно, в піонерську кімнату, де діяли різні гуртки. Брав участь у літературному та авіамодельному гуртках.

В сім'ї нас хлопців не привчили до релігії, хоч бабуся була дуже релігійною. Вона ранком і ввечері читала молитву, біла поклони, стоячи на колінах. Інколи і нас, своїх онуків примушувала, молитися, вчити «Отче наш», але ми не слухались, так і залишились атеїстами.

Навчаючись у Варварівській семирічці з 1932-35 р. залишилися добрі згадки про вчителів, які давали нам хороші знання, прищеплювали належні практичні навички. Зокрема добре пам'ятається вчитель математики Олексій Демянович Кузьма, вчитель української мови О. Баланенко та інші. Але були вчителі, які погано навчали і виховували учнів. Як і в початкових класах, так і в семирічній школі вчителі часто змінювались з невідомих причин і це негативно впливало на знання учнів. Приміщення школи старого (дореволюційного) типу було дуже тісне, погано обладнане, мало було наочних посібників, не було бібліотеки і іншого. В селі не було жодного жителя з середньою освітою, крім нашого сусіда Івана Нестеровича Задорожного, який навіть перед війною закінчив педагогічний інститут в Кривому Розі.

Не дивлячись на скрутні матеріально-побутові умови життя в нашій сім'ї, ми намагалися вчитися добре, хоч контролю над нами хлопцями не було (батько відсутній, мати молописьменна).

Після закінчення 7 класів у 1935 році я закінчив середню школу №1 в Долинській (це був перший її випуск), брати закінчили семирічну школу і старший через 3 роки закінчив Криворізьке медучилище. Цього не вдалося зробити меншому братові Вані – почалася Велика Вітчизняна війна.

Треба сказати добрі слова про вчителів Долинської середньої школи (тоді вона звалась Шевченківська середня школа), які забезпечували учням глибокі і міцні знання і були добрим прикладом для учнів. Вони були хорошими викладачами, мали добрі знання і вміли передати їх учням. Особливо пам'ятається директор школи Петро Федорович Новіков (вчитель географії), Леонід Петрович Любавець (класний керівник і вчитель української мови і літератури), завуч І. Ф. Будяк (вчитель математики), вчитель російської мови і літератури Коптаренко, вчитель історії Базилевич та інші. Більшість нашого випуску 1938 року вступили до вищих навчальних закладів. Я того ж року, не дивлячись на значний конкурс, вступив до Дніпропетровського державного університету на механо-математичний факультет, один з найтяжчих.

Юнацькі та студентські роки.

1938 рік для нашої сім'ї був трагічним. В лютому, 11-го дня, з невідомих для нас причин вночі арештували батька і з ним ще 3-х односельчан. Це відбувалось в другій половині ночі з обшуком в хаті і дворі. Нічого не знайшовши, батька забрали «чорним вороном».

Це для сім'ї було великим лихом. Безвинного, за чийсь наклепницьким доносом, взяли до в'язниці назавжди. Працював він заступником голови колгоспу і комусь це не подобалось...

Після 3-х місячного перебування у в'язниці у м. Миколаїв, він одержав за вироком трійки (без суду) 10 років ув'язнення і після тюрем відправлений на північ в Мурманську область, м. Кандаракша, де працював в таборі на лісорозробці до початку війни, а потім перевезений в ГУЛАГ – в Комі АССР, де і помер у серпні 1942 року.

В 1958 році батько реабілітований, як невинний і поновлений в правах. Але ж людини не стало, замучений в таборах і помер з тортур і голоду. А був мій батько добросовісною людиною, ніколи ніде не виступав проти радянської влади, одним з перших вступив до колгоспу. Звинувачення йому було фіктивне, видумане слідчими і наклепниками. Не повернулися і інші односельчани, які були репресовані в ті тяжкі 1937-38 роки.

Я закінчував 10 клас і був комсомольцем. Всіх, у кого були репресовані батьки, виключили з комсомолу, а це десятки школярів! Відбувалося щось незрозуміле для нас учнів. Хоч діти за батьків не

відповідають, все ж і дітей репресованих батьків карали. Багато сімей депортували на Північ, в Сибір та інші кліматично тяжкі райони.

Все ж мені вдалося уникнути цих покарань і зневаг. Секретар КСМ Василенко О., коли я йому повідомив про батька, порадив, щоб я нікому не говорив про це. Так я і залишився в комсомолі, мене не таврували на комсомольських зібраннях, був в лавах комсомолу і в війну.

Після війни мені довелося в 1946 році зустрітися з нашим комсоргом. Він працював інструктором райкому і ми згадали цей факт.

Так я і вступив до вищого навчального закладу, втаївши факт репресії мого батька, адже діти таких батьків піддавалися репресіям, як неблагонадійні і у вищі навчальні заклади їх не допускали.

В 1938 році так само вступив і мій брат Григорій в Криворізьке медучилище, закінчив його в 1941-му. Мені довелося навчання перервати восени 1940-го, коли Указом Президії Верховної Ради СРСР ліквідували пенсії для студентів у всіх навчальних закладах. Студенти масово залишали навчання, не маючи можливості навчатись за свій рахунок через тяжкі матеріальні умови батьків. Я, вже закінчивши 2 курси університету і, маючи достатні знання з математики і фізики був направлений Дніпропетровським Облвно на педагогічну роботу, викладачем математики і фізики в семирічну школу.

Я був допризовник, а нам, старшокурсникам, було видано відстрочки до закінчення навчання - 1943 року. В повітрі пахло війною... Йшла мобілізація всіх, хто не відслужив в армії, мав відстрочки, особливо багато вчителів. Через відсутність вчителів, в школах не викладались окремі предмети. В таку школу я і потрапив, де незадовго до цього вчителя математики призвали в армію. Країна готувалась до війни, а Західній Європі війна палала. Відчутно було, що незабаром німецький фашизм здійснить свої агресивні плани – розпочне загарбницьку війну проти СРСР. В березні 1940 року закінчилась так звана Північна радянсько-фінська війна. Війна з Фінляндією показала, що наша армія недостатньо підготовлена. Командування армії в період репресій було знищено, армія погано оснащена бойовою технікою, не мала достатньої кількості засобів пересування (автомашини тощо).

На I-II курсах всіх студентів – хлопців було призвано до лав РСЧА.

Тільки починаючи з 3-го курсу, молоді люди залишались навчатись, маючи відстрочку до закінчення ВУЗу. Але ми відчували, що нам ліквідують незабаром відстрочки і ми будемо призвані. Так воно й трапилось - відстрочки у нас забрали.

Покинувши навчання, з дня на день ми чекали, що будемо солдатами. Працюючи вчителем ОС-Губиніхської семирічної школи Новомосковського району, я з дня на день чекав повістки призову. Як не дивно, мене призвали лише у травні 25-го дня 1941 року, менше, як через місяць перед війною. Після 2-х днів перебування у воєнкоматі мене відіслали додому до особого. І я продовжував до 10 червня приймати іспити в учнів до закінчення навчального року. Мати приїжджала мене виряджати і забрала одягу додому, щоб мені було, як учителю, в щось більш-менш пристойно одягтися. Не викликали мене і в посліуючі дні і я 12-го червня 1941 року приїхав у відпустку додому, а через 10 днів – 22-го червня почалася війна. Я до 20-го липня був дома у відпустці, чекаючи виклику з воєнкомату. А війна вже палала на території України. Не діждавшись, я виїхав в Новомосковськ на місце роботи. Приїхавши в школу, я ще працював до 18-го серпня 1941 року. А фашисти вже захопили, майже всю правобережну Україну і наблизилися до Дніпропетровська і Запоріжжя. Була оголошена в придніпровських районах загальна мобілізація чоловіків придатних до війська і навіть молодших, 1924 - 25 року народження.

І я був мобілізований разом з односельцями. Приготував полотняну торбу – взяв 1 пару білизни, деякий одяг, мило та інше, сподіваючись, що відразу ж обмундирують. Але в цьому одязі я був до середини грудня 1941-го.

Повернемось до періоду мого навчання в Дніпропетровському державному університеті. На той час в Україні було всього 4 університети. І не дивлячись на значний конкурс вступників (4-5 осіб на одне місце) мені пощастило вступити до нього. Вступні екзамени тривали півмісяця (з 1-го – 15-те серпня 1938 року). Влітку після закінчення середньої школи я і не готувався додатково і все ж склав чотири вступні предмети не нижче четвірок і був зарахований на механо-математичний факультет. Це один з найважчих факультетів з складною теорією з математики і фізики. Викладання, в основному, велось на російській мові. Це було після україномовної школи деякою перешкодою в навчанні, особливо на першому курсі. І тому успіхи в навчанні і на сесіях були нижчими ніж в середній школі.

На світлині м. Дніпропетровськ в 30-ті роки.

І лише на другому курсі я став навчатися в основному на «4», а з деяких предметів «5». Перебували в гуртожитку в новому корпусі, який на жаль, був за містом на значній віддалі від навчального корпусу. Студенти на той час були бідніше одягнуті, стипендії в основному вистачало на харчування і частково на деякий одяг і взуття. В кімнатах мешкало по 4 студенти, жили дружно без ніяких конфліктів. Ділились всім, хто, що мав. Інколи одержували посилки з дому. Додому приїжджали тільки на зимові і літні канікули. Студентів в той час не відривали ні на які роботи в с-г промисловості. В університеті діяли гуртки спортивної підготовки, фізкультури, проводились змагання та осінні кроси. Університет мав водну станцію на Дніпрі, де можна було взяти на прокат весловий човен і поплавати в мальовничі куточки Дніпра, де впадає приток р. Самара. Мені якраз і пощастило працювати в Новомосковському районі, який перетинає р. Самара з її мальовничими лісовими берегами, де були розміщені будинки відпочинку, піонерські табори і, навіть, військові з'єднання.

Вільний час студенти проводили влітку в парках, лісопарках на берегах Дніпра, серед яких найбільш відомі ім. Чкалова та ім. Шевченка. В осінньо-зимовий період відвідували музеї, яких в Дніпропетровську кілька. Особливо славився історичний музей ім. Яворницького. А основним місцем підготовки до сесії в студентів був читальний зал і

бібліотека з читальним залом. Харчування в столовій університету було досить якісним, але поруч були прекрасні їдальні хіміко-технологічного, металургійного, гірничого та інших інститутів. Студентські роки були кращими роками життя, де ми набиралися знань і життєвого досвіду, культури поведінки і спілкування, дружби, колективізму. Та все ж через тяжкі обставини напередодні жорстокої війни прийшлося мені перервати навчання в університеті з листопада місяця, будучи на 3-му курсі і перейти на педагогічну роботу.

Маючи добрі знання з математики і фізики, я за короткий час освоїв педагогічну роботу. Дещо я одержав з спостережень за викладанням вчителів в середній школі, а потім допомогла завуч, директор з питання підготовки до уроків і схеми складання поурочних планів та планів керівника. Мені прийшлося перед війною працювати в школі всього три чверті.

Контингент учнів в школі був різноманітний за віком - у 7-му класі учні були молодші за мене всього на 2-3 роки, на 4-5 років в інших класах. Та всі учні вели себе стримано і більшість добре навчалися. В зимовий час деякі учні приходили ввечері до школи, де з допомогою динамомашини, яку крутили вручну, одержуючи електроосвітлення, демонстрували діафільми. Таким було на той час технічне оснащення шкіл. Вечером навчання при гасових лампах.

Колектив вчителів був невеликий. Вже в лютому 1941-го

На світлині – вхід в парк ім. Чкалова

піонервожатого призвали в армію. Більшість вчителів, крім завуча і директора, були віком до 23-х років. Урочисто відзначили новий 1941 рік, і не думали, що цей рік стане найбільш трагічним в історії нашої країни і всього людства. Провели хороше свято 1-го травня, не чекаючи, що через півтора місяці почнеться жорстока кровопролитна війна, яка забере десятки мільйонів людських життів. З педколективу загинули директор і завуч, а також сотні жителів села.

В селі взимку 1942-го переховувались деякі партизани, що змушені були вийти з Самарського лісу через переважаючі сили ворога. В селі фашистами були проведені розстріли жителів, що переховували партизанів. Про це мені розповів вчитель С. М. Кислий.

Після війни мені прийшлося побувати 2 рази в цьому селі - в 1945 і в 1966 роках. Перший раз після демобілізації я приїздив, щоб забрати свої речі, які залишив йдучи на війну, а другий раз в 1966-му я з допомогою свідків, в тому числі вчителя С. М. Кислого, встановлював довоєнний стаж педагогічної роботи в школі. Село покращало, побудовано нову школу. Стара школа була зруйнована. Село знаходилося в 30-ти км від Дніпра. На жаль, мені не прийшлося побувати в селі у ці роки, хоч я і думав відвідати його. Адже я вперше тут почав свою педагогічну роботу, якій присвятив все життя. Хоч я працював в школі всього 9 місяців, але в пам'яті ці перші кроки трудової діяльності залишилися назавжди. Мені пощастило навіть приїхати додому у відпустку, де мене застала трагічна звістка – почалася Велика Вітчизняна війна.

Війна 1941 – 1945 років.

Вночі 22 червня 1941 року німецько-фашистські загарбники віроломно напали на нашу країну СРСР, почалися воєнні дії від Чорного до Баренцевого морів. На нашу країну напала найбільш навчена, найбільш озброєна армія світу, яка вже захопила майже всю Західну Європу. Фашисти ставили своєю метою за короткий період розгромити Червону Армію, загарбати територію СРСР до Уралу, перетворити радянській народ в рабів, а значну частину фізично знищити та інші цілі.

Це була найбільш жорстока, найбільш кровопролитна війна в історії людства. Наша армія не була відмобілізована, хоч відчувалось, що війна незабаром повинна початись, адже фашисти концентрували свої війська біля наших кордонів.

По радіо весь час лунала пісня:

*Если завтра война,
Если завтра в поход,
Будь сегодня к
Походу готов и т.д.*

В містах і селах з перших днів війни розпочалась мобілізація всіх чоловіків здатних до військової служби, віком від 50 до 18 років.

Пригадую, як в перші ж дні війни йшла відправка до армії жителів нашого села. Біля сільської ради за викликом збиралися військовозобов'язані. З ними приходили жінки, діти і жителі села. Люди були дуже збуджені, засмучені. Адже всі знали, що вони востаннє бачать своїх рідних, діти - батьків, жінки - чоловіків, сестри - братів. Йдуть захищати Батьківщину, але ж війна без людських жертв не буває, а особливо сучасна. І дійсно більшість мобілізованих не повернулись до своїх домівок, до рідних. Вони згоріли в полум'ї війни. Ще й сьогодні їх оплакують.

Так сталося і з батьком моєї дружини Каті – Павлом Диментійовичем Ільченко. Коли його мобілізували, як колишнього будьонівця він сказав: «Я йду на м'ясо». Так мені розповідала дружина. І дійсно в перші місяці війни він загинув, як і багато інших односельчан.

Окремі гинули, навіть не дійшовши лінії фронту внаслідок бомбардування фашистською авіацією, обстрілів з артилерії та з інших причин.

Село опустіло, в більшості залишились жінки та діти, які виконували роботу дорослих. Адже незабаром почалися жнива і доводилося збирати врожай майже вручну, бо навіть, частину коней, автомашин (була одна на колгосп), трактори були теж направлені на оснащення армії.

Та незабаром, коли фронт наблизився до області почалася евакуація колгоспної техніки і тваринницьких ферм за Дніпро, а потім і за межі України. Споряджувались бригади з чоловіків старшого віку і жінок, і вони гнали корів, волів, овець, навіть свиней до р. Дніпро на переправу, а потім далі на Схід, щоб не дісталось загарбникам. Деякі жителі, працівники сільради, установ райцентру, вчителі теж евакуювались на схід: на Урал, в Сибір, Казахстан, бо незабаром 7-8-го серпня ворог окупував наш район, де увів жорстокий «порядок», за порушення якого – розстріл. Страх перетворив жителів в рабів. Незабаром молодь почали ловити і вивозити до Німеччини на каторжні роботи. Частина з них там загинула або залишилась, не повернувшись додому.

Майже місяць я був дома після початку війни. Не діждавшись виклику з Новомосковського воєнкомату я вирішив їхати до місця моєї роботи. І здається 20-го липня 1941 року я, попрощавшись з рідними, виїхав в Долинську на підводі і через день в ніч з 21-го на 22-ге липня поїздом Долинська – Дніпропетровськ я відправився в Дніпропетровськ. Перед цим я був у дядька Федора. Звичайно не знав і не уявляв, яка доля мене спіткає на війні, не знав, що зустрінусь з рідними лише через 5 років, з них 4 роки не мав ніякого зв'язку. До речі, поїзд пасажирський, яким я втікав, був останнім. На другий день фашистські літаки розбомбили ст. Долинську і рух поїздів майже припинився, залізничні колії було зруйновано, багато будівель розвалено.

Коли почалась війна радянським людям здавалось, що вона триватиме кілька місяців, що ворог буде вщент розбитий, що наша армія сильніша за лютого ворога і т.д. Про це весь час писалось в газетах, говорилося у виступах керівників по радіо. Та трапилось не так як говорилося. Війна затяглася на чотири роки. Країна напружували всі сили, піднято весь радянський народ на боротьбу з сильним і жорстоким ворогом. Принесено в жертву війни мільйони, десятки мільйонів людських життів, величезне горе і страждання в кожному сім'ю, незчислені матеріальні збитки,

руйнацію багатьох тисяч міст і сіл. Було скалічено долі ще сотень мільйонів людей. Ї сьогодні відчутні наслідки тої жахливої, кровопролитної війни після 60-ти років від її початку. А в пам'яті все пригадується, ніби це було зовсім не так давно...

Я прибув в село в школу, здається, 23-го липня. Перед цим за кілька днів я велосипедом їздив на Криворіжжя до брата Гриші. Він у червні (вже після початку війни) одержав диплом про закінчення медичного училища і був направлений працювати в медпункт на одну з шахт Жовтневого руднику. А незабаром перед 2 липня він приїхав додому. І я розпрощавшись на довгі роки з братами Гришею і Іваном, виїхав в Долинську. І не думалося, що востаннє бачу брата Ваню.

Він був тяжко поранений від шальної міни, що була кинута з лінії фронту нашими солдатами і помер в квітні 1944 р. Так більше і не побачив його. Він переніс великі муки, будучи тяжко пораненим в хребет, руки і ноги. Говорив, що я повернуся додому. І віщування його справдилося. Перенесши величезні страждання і муки з війни, я повернувся навіть неушкоджений, а його вже немає... Та про це я ще напишу пізніше.

В селі, куди я прибув (а село звалось Хутір Губиниха, хоч і було велике) вже мобілізували військовозобов'язаних, крім деяких. Евакуація ще не розпочиналася. В селі вже було багато незнайомих громадян (жінки, чоловіки і діти) із Західних областей (Вінницької, Житомирської) і навіть Кіровоградської, де вже була окупація ворожими військами. Та незабаром і звідти їм прийшлося виїздити на Схід. Війна наближалась до Дніпра. І це відчувалось по напливу біженців, евакуйованих та іншому.

В колгоспі йшли жнива, на яких працювали переважно жінки та евакуйовані. Косили жатками посіви, в'язали в снопи і складали в копи. Комбайни і трактори готували до евакуації на Схід. Через деякий час багато скошеного і нескошеного прийшлося палити, щоб не дісталось загарбникам. Але й людям, що залишились треба щось їсти. Тому перед окупацією брали снопи і дома молотили ціпами, бичами, щоб хоч трохи запастися зерном на зиму, бо ворог рвався за Дніпро. Я майже кожний день виходив в степ до працюючих з інформацією про становище на фронтах по газетних матеріалах. Дещо готували до нового навчального року. Думалось, що за Дніпро фашистів не пустять. Але не так сталося, як гадалося. У зведенні було сказано про Білоцерківський напрям, а німець був вже під Кривим Рогом, а незабаром і під Дніпропетровськом. А це до

нашого села було 30-40 км.

Вночі вже було чути гул війни і заграва в небі. Війна несла смерть і страждання сотні мільйонів людей, гинули молоді воїни. А причин розпалювання війни було багато.

Коли почались бої за м. Дніпропетровськ (найбільш індустріальний центр України) в правобережних районах області була об'явлена тотальна мобілізація військовозобов'язаних і молоді, що незабаром стане призовного віку. Довідався я про це вранці, так як квартирував біля сільради. Майже цілий день проводився збір чоловіків і молоді. До сільради зайшли жінки і діти, рідні мобілізованих, попрощатися з тим, кого виряджають востаннє - великий галас, крик, плач до самого вечора. До мене підійшла вчителька російської мови (яка всього за день прибула до місця роботи) Купісовська (забув ініціали). Вона трохи старша за мене, попрощалась, заплакала і побажала повернутись з війни живим і здоровим. Можливо її побажання і збулися. Не знаю, як склалась її доля. Вона із Запорізької області. А вчитель з яким я дружив (старший за мене) не був мобілізований, бо в нього на одній руці 3 пальці відрізано, евакуювався на схід разом з колгоспними фермами. Після війни я з ними 2 рази зустрічався і він мені розповів, що діялось в селі під час окупації. Його двоюрідний брат, який був завучем загинув на війні, а жінку в гестапо розстріляли після знущань, за те що переховувала партизана, свого брата (хтось її видав). Двоє малих дітей, що лишались, виростила і виховала бабуся. Так трагічно склалась доля сім'ї Кислих. А це не поодинокий випадок в селі. В центрі села є братська могила, де заховані розстріляні активісти і партизани. Деяких з них я особисто знав. Вічна їм пам'ять. Вернувся з війни і мій ровесник, що був піонервожатим і призваний в армію в лютому 1941 року.

А тепер знову повернемося до серпня 1941-го. Загальна мобілізація в Правобережних районах Дніпропетровської обл. проходила 18-19-го серпня. Стояла тиха і жарка погода. В ніч на 19-те мобілізовані, яких випроводили з села, вийшли в напрямку на Новомосковськ до военкомату. Відстань 18 км.

Попередню ніч я майже не спав, бо патрулювали по вулицях і фермах в складі винищувальних загонів, вже було багато випадків, де робили підпали і інші диверсії закинуті за лінію фронту фашистські лазутчики диверсанти. Озброєння в нас було дуже слабке, але патрулювали. Майже під ранок мобілізовані прибули до райвоенкомату. А там вже було

сила-силенна народу. Двір райвоєнкомату дуже великий, але і він не міг вмістити всіх. Багато військовозобов'язаних були з Дніпропетровська і інших правобережних міст області. З невеликим запасом продуктів ми там перебували 3 дні. Харчі з сумок закінчились за день-два, а останні дні голодні. Навіть деякі жінки з села приїжджали підводами і дещо привозили з харчу. Там я і зустрів двоюрідного брата мого батька – Москальця Григорія, який в іншій групі рухався на Схід, мобілізований в Долинському районі. З війни він не повернувся. Йшов він напівголодний і я з ним з'їв свої останні харчі.

Мимо воєнкомату (а це була центральна дорога на Північ-Схід) безперервно йшли колони мобілізованих з правобережної України.

В нічний час на заході видно величні заграви, світіння ракетних вогників, гул, вибухи – йшла битва за Дніпропетровськ, який був на відстані 30 км. Цілий день викликають мобілізованих. Формують команди і направляють на схід за Самару, де розташовані в лісах військові частини. Всі йдуть в одному напрямі. Добре, що не налітали ворожі літаки на таке скопище народу.

В кінець 3-го дня нарешті викликали і мене. Формують батальйон. Всі хлопці молоді 1919-1923 років народження. І в ніч на 22-ге серпня виходимо на схід за р. Самара, с. Пісчанка і далі. Ранком прибуваємо на ст. Роздори, цілий день йде стрижка, перегрупування, дали трохи хліба і ще дещо. Хлопці молоді жартують, сміються і не відчують, що їх готують на війну, на смерть. Про обмундирування щось не згадують.

На мені були хороші хромові модельні туфлі, пара білизни, сорочка, штани і бушлат ватний, який я купив, як мене перший раз виряджали в армію. До речі, він мене і спас від простуди. Якби в мене не було такого одягу, я б осінньо-зимовий період не витримав. Як мерзли хлопці, які мали більш літній одяг! Так нас аж до середини грудня 1941 року не обмундирували, нічого не дали з одягу і взуття, головного зимового убору. А зима з 1941-го на 42-й була надзвичайно сувора, багатосніжна. Та про злигодні і поневіряння пізніше напишу.

Так нас тримали на ст. Роздори Синельниківського р-ну 2 доби, ночували в класних приміщеннях якоїсь школи. Потім під вечір вишикувались в колону, і з наступом темноти вирушили в похід. Як виявилось, ми йдемо на південь до лінії фронту. В сухий пайок видали

по оселедцю і по півцеглини хліба. Це в поході викликало до великої жаги до води. На ранок прийшли на ст. Синельниково. Кілька годин перепочили в степу на полі в копицях соломи. Далі рухались вдень і, як виявилось, прийшли до селища Підгороднє, що знаходилось за 15 км від Дніпропетровська. Ми опинилися недалеко від фронту, бо фашисти вже взяли Дніпропетровськ і рвалися через Дніпро, готуючи плацдарм в Нижньо-Дніпровську, на лівому березі Дніпра. Видно було, як горіли (сильно диміли) нафтові сховища на лівому березі р. Дніпра.

Через Підгороднє безперервно йшли в напрямі на Новомосковськ чоловіки і жінки, навіть діти. Селище було заповнене військовими, обозом і військовою технікою.

Стояла тиха сонячна погода. Чути було навіть постріли з гармат та інше. А в другій половині дня на селище налетіло кілька фашистських літаків. З невеликої висоти вони почали скидати бомби. Зчинилось щось неймовірне, крики, іржання коней, палаючі хати, перекинуті вози і трупи людей (що я побачив вперше). Ми під час бомбардування знаходились у садках, куцах. Не було ніяких засобів укриття, навіть ям, окопів. Але якось пронесло, ніхто з нашої групи новобранців не потерпів.

Я так детально описую, бо це було перше зіткнення з війною і її наслідками. Коли все втихомирилось, нас вишикували і видали лопати з точеними держаками, тупоносі. Поки що не сказали, що будемо робити. Перед цим видали гарячу їжу – затирку в якісь примітивні котелки. На вечір повели за селище км за 5, де вже були такі, як ми. Ми побачили, що копають широкий рів. І як нам сказали – це протитанковий рів і його треба якнайшвидше викопати, щоб затримати фашистські танки, які рвуться через р. Дніпро. Виявилось, що на будівництві рову були не тільки чоловіки, а і жінки, дівчата, студенти та інші. Він тягнувся на дуже велику довжину (кілька кілометрів). Мав він ширину 7 м, глибина повинна бути з однієї сторони (до фронту) 4 м, а потім по похилій площині до поверхні землі. Це була тяжка, виснажлива робота. Тим більше, що підборних лопат не було, а саперні лопати не досить зручні для копання (тупі). 4 м глибини закопувались, тим важче було викидати. В мене на руках вже на другий день з'явилися пухирі на долонях, які лопались, і взяти держак лопати в руки було незвичайно боляче. Та на це не звертав ніхто ніякої уваги. Кожному відводилось 2 м рову. І тому хто сильніший вкопувались глибше, а слабші були вгорі, створювалася незвичайна картина.

Харчування було дуже погане – галушки, або куліш і кусок хліба. Ночувати вносили в село. Ніякого одягу і взуття не видавали. Всі були у своєму одязі і взутті, що часто рвалося, а взуття розвалювалось і копали на босу ногу.

Так ми під Підгороднім працювали кілька днів, а було чути, що фронт недалеко. Та і вдень налітали літаки-розвідники, або як їх звали «Рама».

Та ось на 4 чи 5-й день десь перед вечором почули свист якогось предмету в повітрі, та незабаром побачили вибух. Через хвилину-дві – другий снаряд потрапив прямо в рів, де копали, що з кількох метрів від нас. Була дана команда вийти з рову і розсипатись по полю. Та після кількох вибухів, обстріл припинився. Очевидно, розвідники-літаки виявили це будівництво і з далекобійної артилерії за їх корегуванням нас обстріляли.

Після зібрались, зайшли в селище за сумками і було дано команду рухатися в Царичанський р-н, це на Північний Захід від цього місця.

І я мав можливість зайти вночі в село, де я працював і хоч трохи взяти харчів, хоч хліба. Хазяйка дуже здивувалась, звідки я взявся. А село було за 15-18 км від того місця, де ми копали протитанковий рів.

Пішов я з с. Підгороднього на Спаське, де мене кілька разів зупиняли патрулі, бо село було заповнене військом.

Все ж на ранок добрався до квартири, де я залишив свої речі. Костюм я купив весною і дуже жалкував, що залишив. Мені було дуже скрутно цілу осінь бути в одній сорочці. А після повернення з війни, коли я у вересні 1946 р. поїхав за своїми речами, костюм зносили, документи спалили. Тільки лишився чемодан, 2 сорочки і ще дещо. Чемодан ще і на сьогодні зберігся десь у брата Гриші. Не знаю і на сьогодні, чому я, відправляючись до місця роботи в с. Х-Губному, взяв із собою новий костюм і туфлі, хоча добре знав, що через певний час буду мобілізований на війну. І пощастило мені знову побувати в цьому селі через 5 років.

Та повернемось до моїх поневірянь в перші місяці після мобілізації. Кілька годин я пробув в селі і на ранок вирушив до місця знаходження будбатальйону в Царичанський р-н, не знаючи дороги, йшов цілий день і навечір добрався до місця розташування батальйону. По дорозі в одному з сіл зустрів дівчину, що працювала фельдшером в нашому селі. Невідомо,

з яких причин вона опинилася дома, хоч повинна, як медичний працівник, бути мобілізована.

На ранок нас вивели в степ, намітили (серед поля якогось села за Царичанкою) лінію, і ми почали копати протитанковий рів. Копали ми 2 дні, а на третій в післяобідню пору раптом команда – припинити роботу, забрати свої сумки, де ми мешкали в селі і через годину вирушили в похід на північний схід. На ранок прийшли в с. Ряски (якщо не помиляюсь) і після сніданку вийшли за село кілька кілометрів і зупинились біля р. Орелька, де вже йшла робота по спорудженню протитанкового рову, який копали понад течії річки. Були дуже мальовничі береги, а далі долина з трав'янистою рослинністю і лісом вдалині. Не вірилось, що недалеко від мальовничої річки йде безпощадна боротьба з лютим ворогом, який вдерся на нашу землю.

Мабуть з тиждень ми копали рів в долині р. Орелька. Як я вже писав, харчування було дуже погане, а робота землекопа дуже тяжка. Не закінчивши копання в повний профіль знову команда – зібратися і виходити з цього місця. А таких, крім нашого батальйону, було досить багато. Але з кожним переходом їх зменшувалось чи через втому, чи через хвороби, а може дехто і навмисно відставав не витримавши каторжної роботи. Не стало і мого товариша з Новомосковська. Почав я працювати з іншим товаришем (ім'я на жаль я забув) і так, майже, до кінця будівельних робіт.

Розміщались ми в селах по хатах, але в більшості приходилось ночувати в пустих сараях, стайнях і навіть в бувших церквах.

На цей раз наш батальйон вирушив в напрямку Полтавської області через Нехворищенський р-н, потім знову Дніпропетровська область Перещепеньський р-н, де переночувавши, вирушили на Північний Схід і десь зупинились біля с. В'язки (якщо не помиляюсь) біля Вербки. Пам'ятаю, що перед нами був широкий луг, у верхній частині простягалася залізнична колія, але руху по ній не було. За насипом і було розмічено лінію протитанкового рову, який ми і почали копати. справа і зліва було багато будівельників різних категорій: студенти, колгоспники, робітники та інші. Вже стояла глибока осінь, почалися дощі, хмарне небо. Ніби нічого страшного не віщувало. Та ось одного разу в обідню перерву десь із-за лісосмуги виринув німецький літак-штурмовик «Юнкерс» і на малій висоті почав обстрілювати садки, жителів, де ми обідали. Летів так низько,

що було чітко видно хрести на бортах і свастику. Під час кулеметного обстрілу загинув один чоловік і кілька поранено. Негайно пролунала команда – збиратися і виходити в дорогу. А в цей час на протилежному бугрі з'явилися німецькі танкетки, які почали обстріл. Звідки вони могли взятися, коли ми були за десятки км від фронту? Мабуть, що десь була прорвана лінія фронту. Але ми встигли вийти за лісосмугу, а потім зайти в болота. Незабаром почало темніти і ми відірвалися від німецької моторизованої частини. Йшли цілу ніч, йшли вдень і в якомусь селі на околиці перепочили, зголоднілі, втомлені на марші засинали. Видали по кілька сухарів. Йшли кілька днів. Дорогами гнали худобу на схід, багато йшло людей, тікаючи від фашистів. Обіч доріг валялись трупи дохлих тварин.

Коли виявилось небо, зразу ж з'явився німецький літак-розвідник «Рама». А це віщувало лихо – наліт бомбардувальників. Тому приходилось відхилятися від центральних доріг, йти польовими дорогами. Нарешті ми прийшли в Сахновщанський р-н Харківської області, де й почали будувати оборонну лінію. В 4-х районах копали протитанковий рів і жодного з них не закінчили, бо фронт невпинно просувався на схід.

Робота по будівництву оборонної лінії була значно легшою, хоч і тут було багато земляних робіт. Копали ходи сполучення, вогневі точки і навіть обладнували бліндажі. Все це повинно бути використано щоб дати відсіч наступаючому ворогові. Кілька днів з раннього ранку до пізньої ночі в степу на околиці якогось села (не пам'ятаю) працювали на спорудженні оборонних споруд тисячі людей і майже закінчили.

Потім нас перемістили десь під м. Лозова Харківської області. Кілометрів за 10 від Лозової с. Іванівка. На околиці цього села будувалась оборонна лінія. Коли ми прийшли, там вже кипіла робота по спорудженню оборони. Завдання дане нашому батальйону – копати вогневі точки і ями для бліндажів. Ночували в селі по сараях. Кілька днів напружено працювали. Вже почалися осінні дощі. Було це в середині жовтня.

І ось одного дня під вечір стало чути великий гул, вибухи. Незабаром з'явилися і наші солдати. Нам була дана команда припинити роботу і відходити на с. Лозову та незабаром почався обстріл. Снаряди рвалися перед нами. Зібравши свої нехитрі речі, ми швидко почали відходити, а гул і вибухи посилювалися. Та наступив вечір і осіння темнота. Завдяки цьому нам вдалося відійти без втрат за Лозову. А далі була дана команда –

рухатися в напрямку м. Ізюм до р. Сіверський Донець. Перейшовши річку, ми повинні рухатись до м. Куп'янська, де повинно бути місце збору.

Йшли цілими днями осінні дощі. Дороги перетворилися в суцільне месиво. Відходили військові частини, мирні жителі і всі, хто працював на спорудженні оборонних ліній.

Пам'ятаю, проходили через районний центр Олександрівка, йшов безперервний дощ. І тут я втратив свого товариша. Він перейшов на другу сторону вулиці і в людському потоці загубився з моїх очей. Та і ввесь стройбат «розчинився» поміж людьми, що відходили від лінії фронту на Схід.

З цього часу і почалися мої поневіряння. Ніхто з відступаючих не забезпечувався хоч якими-небудь харчами. Харчувалися тим, що давали нам жителі сіл, де ми зупинялись. Так вийшло, що з цього людського потоку вирвалася нас група в кілька чоловік і після деякого припинення дощу ми почали рухатись самотійно від села до села в напрямі до П.Донця (притока Дона). В колгоспах вже були евакуйовані ферми та інше. Жителі, в яких ми зупинялись на ночівлю, ділились з нами харчами, що в кого було.

І ось в одному з сіл, що називалось Очеретне, ми зупинилися на ночівлю. І випадково дізналися, що тут є жінки, що евакуйовували худобу з Кіровоградської області. І, як виявилось, жінка з с. Варварівки повертається додому і з нею два хлопці-підлітки, а прізвище її Сторчеус. Я і зупинився в неї на ночівлю. А мешкала вона у пустій хаті в колгоспному дворі. Вона мені розповіла і про інших земляків, які там відправили худобу на Схід і повертаються до р. Дніпра додому, а там територія була вже окупована. На жаль, не вдалося мені після повернення дізнатися, як же вона повернулась до Варварівки.

Дійшовши до м. Ізюм, я на залізничній платформі поїзда, який йшов через міст на лівий берег до ст. Світлогорськ перебрався за р. С.Донець.

В місті Ізюм в цей час був страшний хаос. В ідальнях був вільний доступ без плати. Після кількох днів, я нарешті поїв гарячої їжі. В місті на вулицях велика кількість людей: цивільні і військові, всі збуджені. Адже наближався фронт. Харків був вже захоплений фашистами. Відчувалося наближення фронту, і велика кількість населення рухались на схід, а погода вже була не теплою. Прибувши в Святогорськ, я разом з кількома

стройбатівцями звернулись до коменданта станції. І нам була дана вказівка рухатись на Схід до Старобільська і видали довідку, за якою ми по шляху слідування у відповідних установах повинні забезпечуватись продуктами. Та на жаль, мало де нам допомагали, бо колгоспи були евакуйовані. Харчувалися в основному в жителів, де ночували, дещо добували в процесі слідування. Багато тварин при евакуації було залишено по дорогах і вони вільно паслися в посівах кукурудзи, соняшників, нескошених зернових культур тощо. Їх можна було легко впіймати і використати для харчування. Готували м'ясо примітивно на вогні, який розводили десь у вибалку, щоб погрітись і підсмажити м'ясо. Кожного дня йшли на схід від села до 30 км. Переночувавши у якомусь селі, ранком знову в дорогу. А холода наступали. Одягнуті у свій одяг, взуття. А все це в процесі роботи і ходьби зносилося і дехто був напіводягнений. Я вже писав, що мав з одягу бушлат, який мене і рятував, а взуття - туплі, що вже не витримували осіннього багна, на голові легенька кепка, що для наступаючої зими зовсім непридатна.

В кінці жовтня ми прибули в м. Старобільськ, яке розташоване в степовій частині Луганської області (бувшої Ворошиловградської). Тут вже було багато евакуйованих чоловіків з Донбасу. Наспих формували окремі з'єднання і направляли в напрямі на м. Біловодськ (районний центр в східній окраїні Луганської області). Шляхи завантажені людьми, що рухались на Схід. Села в цій частині області дуже віддалені одне від одного, кругом безкраї степи, дороги ґрунтові, а йдуть великі дощі. Рухатись стає все важче, з харчуванням стає все гірше. Села дуже віддалені, а людей рухається все більше.

І в цьому потоці людей різного віку тяжко збагнути, які страждання, злигодні переносять вони, рухаючись у невідомість. Злочинний задум однієї чи кількох осіб підняв на ноги сотні мільйонів людей і кинув їх в пекло війни, де муки і смерть, голод і холод, страх і почуття безсилля змінити свою долю, зникнути з життя невідомо де. І коли ж цьому стражданням буде кінець? Все ж думаєш, що рано чи пізно кінець війні буде. Невже частина з цих людей після величезних страждань діждеться перемоги над заклятим ворогом?

І часто виникає думка, що ти можеш зникнути назавжди невідомо де, а рідні і друзі ніколи не дізнаються. З рідними вже кілька місяців я не маю зв'язку і це продовжувалось чотири роки.

Та повернемось до попереднього. Як я вже писав, населенні пункти

в північно-східній частині Луганської області розміщені дуже рідко. Навіть ніде переночувати і часто приходилось зупинятися в стайнях, в польових таборах.

Проходимо районний центр Євнух. Це велике, мало влаштоване село, а від нього за 50 км Біловодськ, що розмістився на рівнищі з будівлями райцентру, більш значними, ніж в попередньому райцентрі. Дороги ґрунтові, розбиті і розмоклі від осінніх дощів, а люди промоклі втомлені все рухаються на схід.

Біля місцевого воєнкому величезний натовп чоловіків. Прибувають все нові і нові групи пішоходів з Донбасу, з Харківщини та мабуть усієї правобережної України.

Тут з'явилися і військові. З прибулих формують батальйони, роти, взводи. Дня 2 ми перебували в Біловодську і звідси вийшли на м. Мілове, що на межі з Ростовською областю. Відстань 100 км до м. Мілове мало більш-менш пристойний вигляд. Та і дорога до нього була хоч в осінню негоду трохи кращою за попередні. Рухаємось більш організовано хоч не строєм, але дотримуємось тих військових одиниць, що були сформовані в Біловодську. Одержуємо деякі продуктові пайки. Та крім того, підхарчовуємось в жителів, де зупиняємось на ночівлю. Вільності руху вже немає, як було до цього. Все під команду призначених командирів, старих військових. Визначається маршрут і відстань, яку треба пройти за день, не допускається ніяких передишок. Адже ми резерв і фронт жде нового поповнення. Наступають холоди - листопад місяць, а частина людей напівроздягнуті, в літньому одязі. Йдемо степами Ростовської області ст. Чорткове. І раптом наліт німецької авіації, який розбомбив станцію. Ми були на певній відстані, що нас і зберегло. Але переходячи станцію, деякі чоловіки, знайшли цистерну з спиртом, яка протікала після бомбування і скуштували його, одержали отруєння, тому що спирт був технічний. Десь більше 10 чоловік було залишено в населеному пункті. Доля їх нам невідома.

Проходячи Ростовську область, одного разу наш батальйон зупинився на ночівлю на території знаменитого радгоспу «Гігант», про який я знав ще з підручника географії. Це було високомеханізоване на той час господарство, що вирощувало для країни десятки тисяч тонн зерна, тисячі голів худоби і свиней та іншу сільськогосподарську продукцію. Мені випало зупинитись в киргизькій сім'ї, а в радгоспі працювали багато

людей різних націй. Приходилося виконувати всі їхні звичаї. Перед їжею всі мили руки в одній мисці, потім сідали на підлозі чимсь застеленою і з однієї миски брали руками кусочки вареного м'яса, а бульйоном запивали з чашок, потім пили киргизький зелений чай. В квартирі були і якісь тварини, а на вулиці прийшлося побачити і верблюда. Киргизи говорили на своїй мові, а до мене зверталися на ламаній російській.

Десятки кілометрів йшли по цілині, що було значно легше рухатися в осінню погоду, але вже наступали холода з вітром.

Одного разу зупинились на ночівлю в Ново-стрілецькому конзаводі. Коней вже не було - пішли в кавалерію. Стояли десятки пустих стаєнь, критих листовим залізом. Цей кінзавод має довгу історію. Він постачав кіньми і царську сім'ю Росії.

Рухаючись до р. Дон в більшості зупинялись в станицях. Напередодні переходу через р. Дон заночували в станиці Баски, а на другий день ранком переходили тихий Дон через дерев'яний міст в станиці Вешенській, де жив знаменитий письменник М. Шолохов. Вулиця простяглася мимо його подвір'я і хороший будинок, сарай, ще дещо криті бляхою. В 1942 році, коли фашисти рвалися до Волги під час нальоту авіації, одна з бомб впала на його подвір'я, в якому і загинула мати, а М. Шолохов був на фронті. Після війни в 50-х роках М. Шолохов побудував в ст. Вешенська добротний двоповерховий будинок. Після смерті, здається в 1984-му, він похований на своєму подвір'ї.

Дон – мальовнича ріка, особливо влітку. Береги ріки зеленіють в лісових заростях, а Дон тихо несе свої води в Азовське море.

Перейшовши Дон, нам прийшлося долати значну відстань до р. Волги. Перетнули залізницю на ст. Арчеда, яка тяглася до Сталінграду. Потім пройшли м. Фролов. На притоці р. Дон, Чир побачили незвичайну картину. Тисячі жінок і дівчат копали протитанковий рів. Це нас дуже здивувало, адже фронт був на відстані до 300 км. Нібито хто знав, що в 1942 в цих місцях фашисти будуть рватися до р. Волги.

Наступили вже морози, вітри, а я в туплях і легенькому картузі. Добре, що якась бабуся дала мені старенькі вовняні шкарпетки і поганенький платок, яким я обв'язував вуха і голову, це мене і рятувало від простуди. За плечима – полотняна сумка з деякими пожитками. Інколи

в запасі був кусок хліба, який вже замерзав, бо цілий день в поході на холоді. І ось ми наближаємось до р. Волги. Пам'ятаю останнє село на березі р. Волги, в якому ми заночували. Звалось село Лопухівка. Я попав один на ночівлю. В господарів були учні. Я ще їм допомагав готуватись до уроків з математики. Здається тут після багатомісячного переходу я скупався в маленькій дерев'яній бані, що була у дворі. А на ранок в похід через Волгу, яка в нижній течії розливається рукавами шириною понад 10 км. Морози були ще невеликі і течія міцно не замерзла. Але ні на один день нас не затримують. Ми йдемо на військову підготовку в запасний полк, щоб потім поповнити якусь військову частину фронту. І ось нас зводять на лід ріки, який тріщить і прогинається, через лід видно прозору воду бездоння. Дистанція пішоходів метрів до 10 один від одного, рухатися тихо без ударів ногами. Якби були доски або лижі, було б менш небезпечно. Було дуже страшно, щоб не провалитись, рятувати ніхто не буде, бо лід кусочками змерзся і пролом - це вірна загибель. Як сьогодні пам'ятаю, як форсували цю стихію. Нарешті дійшли до якогось острова вкритого деревами, а далі знову течією річки з таким же льодовим покривом. Йдемо в такій дистанції і нарешті на вечір дісталися до лівого берега Волги. Говорили, що попереду йшов провідник з місцевих жителів і весь час періодично перевіряв сокиркою міцність льоду.

І так ми пройшли за Волгу на лівий берег в Биховський район м. Биково, розміщене північніше м. Сталінграду понад 100 км. Розмістився в-й запасний полк в приміщенні технікуму. Навколо снігова рівнина. Почалася справжня зима, яка в 1941 р. була дуже суворою. Це було на початку грудня 1941 р.

Нас переодягли в ношену-переношену військову форму, в якій було дуже холодно. Нашу одягу десь забрали. І так я почав навчатися в мінометному батальйоні. Кожного дня з ранку до вечора навчання. Теоретичні в приміщенні, а в більшості на полігоні. Вивчали гвинтівку, прийоми штикового бою, матеріальну частину мінометів 50 мм, 82 мм і 120 мм, прилади для прицілювання, проводились і політінформації.

Найбільш радісною звісткою було повідомлення про контрнаступ радянських військ під Москвою. Почався масовий розгром німецько-фашистських дивізій під Москвою. В снігах під Москвою залишено десятки тисяч одиниць німецької техніки і десятки тисяч німецьких солдат. Це розплата за ті злочини, що зчинили загарбники за півроку війни. Здавалось, що німецько-фашистські війська будуть незабаром

розгромлені, і війна закінчиться. Та марні були сподівання. Ще більше 3-х років тривала кровопролитна битва.

Незабаром почався і наступ на Південно-Західному напрямку на Україні в районі Ізюм-Барвенково-Лозова. В Криму висаджено десант в районі Керченського півострова та у Феодосії. Здавалося, що розгром німців неминучий в найближчий час.

А ми кожного дня голодні, промерзлі навчаємось військової справи. Приміщення, в яких спали, опалювали буруном і до ранку в нас замерзали ковдри і все інше, що натягували на себе. Харчування було дуже погане. Варили галушки, або суп гороховий, і давали по 500 грам хліба з остюками. Говорили, що все продовольство йде на фронт.

І так день у день проходимо з мінометом по глибокому снігу. Морози, вітри проймають до кісток, а пожалітися нікому. Ранком підйом у 6 годин, а ще темно. В одних спідніх сорочках біжимо в них до колодязя, де з корита вмиваємось при 20-30о морозу. Потім одягшись шикуюємось і стройова підготовка з піснями

*Украина золотая
Белоруссия родная
Мы тебя стальными
Штыками защитим...*

А далі сніданок і заняття і так день у день. Часто вночі тривога, підйом. Одягаємось і маршем на лижах до 10 км, або ж навчалися по захопленню населеного пункту вночі. І це все робили будучи напівголодними і напівроздягнутими. За порушення дисципліни суворо карались. Був один такий випадок: один з місцевих мобілізованих самовільно відвідав домівку. Незабаром воєнний суд. Вирок – штраф-батальйон. Ніяких банних днів не було. Після багатоденного обливання холодною водою ми ставали все бруднішими, з'явилися обмороження на обличчі, пальцях ніг, рук тощо.

Періодично стояли чергували по 2 години по черзі на посту біля міномету. Але і 2 години при 25-30° морозі дуже тяжко витримувати. Дуже добре, що хтось з мобілізованих місцевих приніс валянки, вони нас рятували на посту - ми їх по черзі взували, ще дещо піддівали. Крім шинелі, ще деякий одяг, який лишився після обмундирування.

На початку лютого нас раптово вишикували із особистими речами і повели Волгою в північному напрямі. Лід на річці за люту зиму був дуже міцним і через 2 дні ми прибули в с. Кислоока, південніше м. Камишин. Там розмістили в приміщеннях, де були 2-х ярусні ліжка, на яких вже як було видно перебувало багато новобранців. Так на голих дошках, без постільних принадлежностей ми тут мешкали тижнів два.

Зразу ми не розуміли для чого нас привели. А потім стало ясно, що тут був полігон, де проводились навчальні стрільби з мінометів.

І тут теж цілий день бродимо по глибокому снігу і на вечір вимучені, зморені. Після вечері і вечірньої перевірки деякий час до відбою сидимо біля своїх ліжок. Пригадую одного разу сидячи я заснув. Де взявся черговий сержант з місцевого батальйону, який чергував і зразу помітивши мене підняв галас і об'явив мені 2 наряда поза чергою. Я став йому дорікати, бо він був молодший за мене. Він розлютився і додав мені ще два наряди. І я цілу ніч не спавши вбрав приміщення, топив груби і виконував іншу роботу. Так я вперше був ні за що покараний нарядями.

А на другий день - навчальні стрільби з міномета. За даними спостережень ми повинні зробити розрахунки, де потрібні знання тригонометрії. Я виконав перший розрахунок для прицілу і за ним було зроблено постріл з 120 мм міномета (вага міни цього міномета 16 кг), і міна вдарила точно по цілі. В кінці заняття мені була оголошена подяка і зняті всі покарання, що наклав сержант, про це вже знав командир роти.

Ще кілька днів ми пробули в с. Кисловка, а потім повернулися в попереднє місце, де ще тижнів два, а може і менше бродили з мінометом по снігу, замерзаючи. Часто робили тривоги серед ночі і робили нічні переходи із «взяттям» населених пунктів. Відчувалось, що скоро відправлять на фронт.

А зимовий наступ наших військ на різних напрямках майже припинився, бо не було в достатній кількості озброєння, резервів та ін. Надто великі втрати були в літньо-осінній період і не вистачало сил для розвитку наступу по всьому фронту, а резерви ще були не готові, та і виробництво зброї літаків, танків, ще не було налагоджене заводами, які евакуювались із західних районів, що були захоплені загарбниками. Ми побачили, що війни для нас ще вистачить. Мені і ще кільком солдатам з роти присвоїли звання молодшого сержанта.

В кінці лютого місяця 1942 року нас серед ночі раптово підняли і повели в примітивну баню. Після купання нам вже видавали все нове. Дві пари теплої білизни, нові гімнастерки і штани, гетри з обмотками, нові шинелі, речові мішки та інше. Все було ясно – нас будуть відправляти на фронт. Так закінчилось наше навчання в 6-му запасному полку.

Після сніданку видали сухий пайок, вишикували і повели по льоду Волгою на південь. Йшли дні два до м. Дубовка, де зупинились на кілька днів. Це вже на правому березі Волги.

З м. Дубовка вирушили понад Волгою далі на південь. І через кілька днів прибули в м. Сталінград.

На світлині м. Сталінград до війни

Розмістили нашу маршову роту на Сталінградському тракторному заводі в Цирковому приміщенні. Там було дуже багато різних приміщень і ми розміщались по відділеннях.

Тут нас дообмундирували, навіть проводилась стройова підготовка, прийоми штикового бою повторювались та інше. Місто працювало на повну силу для забезпечення фронту, який був десь за 300 км від нього під м. Ростов-на-Дону. Нам кожного дня демонструвалась циркова програма з 10-ї чи 11-ї години дня і до 5-ї вечора, хочеш дивись, а ні – виходь. Вхід вільний для військових.

Та незабаром нас підняли по тривозі, вишикували в колону і повели на вокзал, здається на Південний, бо їх там два, ще був Кавказький. Надвечір сформували ешелон з вантажних вагонів і по взводах розмістили маршові роти у вагонах, видали сухий пайок: сухарі, цукор-рафінад, ковбаси грам по 200-ті, концентрати, табак та інше. Це вже для нас було після харчування в запасному полку делікатесом. Дехто не втримався і через деякий час майже все з'їв.

Я був помічником командира взводу. В ніч поїзд вирушив в рейс. Тільки пізніше ми дізнались, що їдемо на Південно-Західний фронт, коли довели до м. Луганська поїзд рухався дуже повільно і в більшості в темний період доби. Погода напровесні стояла хмарна і авіація противника не діяла. Через кілька днів ми приїхали в м. Старобільськ, а незабаром вночі і на ст. Святогорськ. Це станція, з якої я вийшов восени за наказом коменданта станції на Схід. Тут побачили колону танків, пофарбованих в білий колір під зиму. Переночували в землянках біля станції в сосновому бору, де я ночував восени. На другу ніч нас переправили через р. Донець, який вже розлився, на правий берег паромом. В прибережній території було якесь село, повністю спалене під час зимового наступу на Ізюм-Барвенківському напрямі. Нас переправили на плацдарм, захоплений взимку. Стало ясно, що ми на самому небезпечному напрямку. коли розвіднілось, то ми побачили згарище села і землянки, в яких зимували жителі. Тут точились взимку жорстокі бої. Кругом гільзи снарядів, патронів, мінометні міни і таке інше. Пройшовши кілька кілометрів, вийшли в лісисту місцевість, де ще лежали кучугури снігу і різне військове спорядження. Підійшли до однієї з кучугур і побачили, що там лежать вбиті наші солдати, прикриті снігом. Так я вперше побачив наслідки війни і це викликало великий жах. Продовжуємо рухатись, входимо в село, в якому я два дні був восени 1941-го. Воно невпізнано змінилось. Частина хат спалена, частина напівзруйнована. По дорозі і на обочинах трапляються нерозірвані снаряди, міни, патрони, зіпсована зброя та інші сліди боїв.

Надвечір прийшли в м. Баренково, райцентр, центр плацдарму. Переночувавши, рухались далі. Понад залізницею до ст. Близнюки, де і заночували. Погода була вже весняна – хмарна, і авіація не перешкождала рухатися. Кругом руїни, воронки, сліди боїв.

В с. Близнюки знову була ночівля. А на ранок вийшли ми в напрямі села Любомировка, де і зупинились. Тут знаходився штаб 14-ї гвардійської стрілецької дивізії. Це знаменита дивізія. Командир її Герой Радянського

Союзу генерал-майор М. Шепетов. Ця дивізія брала активну участь в боях на Кіровоградщині, де вона допомогла вийти частині військ в Західній частині Кіровоградської області, які були оточені ворогом і знаходились в дуже тяжкому становищі. Тоді вона була 96-ю стрілецькою дивізією. Потім вона вела тяжкі бої з переважаючим ворогом в Південній Україні. В зимовий період вона була передислокована на Південно-Західний фронт, де в жорстоких кровопролитних боях вела наступ на Ізюм-Барвенківському плацдармі. Однією з перших форсувала П. Донець і захопила плацдарм на правому березі р. Сів. Донця.

І от ми знаходимося біля штабу 14-ї гвардійської дивізії. Нас розміщують по частинах. Наша маршова рота була зачислена до складу 155-го окремого батальйону, який базувався біля штабу дивізії і мав завдання охороняти штаб, який знаходився за 5-7 км від фронту. Ми були зачислені в піхотні роти, хоч ми були і мінометники, так як відповідної зброї не було. Був на озброєнні батальйону лише один 82 мм міномет. Зенітна батарея та батарея 45 мм гармат.

Деякий час не було нас чим озброїти, а потім привезли гвинтівки зразка 1893-1930 років, які вже давно треба було зняти з озброєння, а противник мав лише автоматичну зброю.

Розмістили нас поротно в приміщенні будинку школи, подібного, що в нашому селі, де нині клуб. До цього було чути гул, постріли з передової, а тут було тихо і спокійно.

Майже кожного дня ми бачили командира дивізії, який був одягнутий зовні в звичайну солдатську форму. Погонів на той час ще не було. Вони введені на початку січня 1943 року.

Тут проводились деякі навчання. Навколо села обладнували вогневі точки. В нічний час несли патрулювання в селі і навколо нього, щоб не допустити проникнення фашистських розвідників, диверсантних військ.

З кожним днем ставало все тепліше, хоч весна 1942-го була дуже затяжною і холодною. Навіть в кінці квітня ще лежав сніг в ярах і глибоких балках і стояла хмарна погода. Це стримувало авіацію ворога.

Харчування було дуже поганим - рідко коли хліб, в більшості

сухарі, суп з горілої пшениці, з елеватора Лозової, який згорів взимку під час звільнення її від фашистів, а в ньому було повно зерна. Тут було захоплено великі трофеї. Зокрема, до 10000 автомашин.

То ось наступають ясні майські дні. Почала активізуватись ворожа авіація, що викликало в нас тривогу. Від бійців ветеранів дивізії ми дізнались, що Ізюм-Барвенківський плацдарм дуже небезпечний. Адже по річку П.Донець це і всі «ворота». Наше м. Слов'янск не було звільнене, не розширені «ворота», а в глибину плацдарм мав 100-150 км.

Тут фронт утримували 3 армії – 57-ма в складі якої була наша дивізія, 9-та армія (частково була і на лівому березі), 6-та армія та окремі саперні, кавалерійські з'єднання корпусів. Велике було весняне бездоріжжя. Саперні частини настеляли дороги хмизом, будували мости через болотисті низини, малі річки і долини. В кінці цієї зими фронт стабілізувався і порівняно було тихо. Обидві сторони накопичували сили для рішучих ударів. На плацдарм весною було переправлено великі танкові частини, кавалерійські з'єднання.

І ось 12-го травня 1942 року частини, що були на плацдармі, за планом військового командування почали наступ в напрямку Харкова і в перші дні досягли певних успіхів. Звільнили десятки сіл і крупних населених пунктів, просунулись на відстань до 50 км в передмістя Харкова.

За задумом командуючого фронтом маршала Тимошенка повинен бути звільнений Харків. Та сталося по-іншому. В цей час німецько-фашистські війська нанесли сильний удар з південно-східної частини плацдарму, з району міст Краматорськ і Слав'янск. В результаті наступу фашистів було взято Ізюм, а потім і Барвінково. Вхід на плацдарм було перекрито по р. С.Донець, а війська, що були там, оточені. Контрудари ні до чого доброго не призвели. Почалися кровопролитні бої за вихід з оточення. Штаб дивізії щонаочі переміщався десь в Північно-Західному напрямку.

Одного ранку зупинились, пригадую, на якомусь степовому хуторі. Саме буяла природа, цвіли сади. Це було десь 17-18 травня. Командири приготувалися до бою, бо йдуть фашистські танки, взяли пляшки з пальною сумішшю для відбиття танкової атаки. Попереду вже чути постріли зенітних гармат, мінометів. Наша рота залягла за гребнею біля ставка. Бачимо - горять штабні машини. Танкову атаку було відбито.

Почалась повітряна атака, налетіло кілька фашистських літаків. Почали скидати невеликі бомби і обстрілювати з кулеметів. Відходимо в глибину плацдарму. Знову зупинились десь в невеликому хуторі, перетнутому балкою і ярмом. Займаємо оборону навколо хутора, окопуємось. Копаємо індивідуальні окопи в ріст, видали по 150 патронів, гранати РГД.

Тут знаходимось кілька днів, а фронт наближається, чути кулеметні черги, вистріли гармат, рвуться вгору шрапнельні снаряди, налітають літаки, бомблять. Один було збито, який впав на жилу будівлю. Сильний вибух і тільки воронка лишилась від хати.

Вечором відходимо, говорять, що йдемо на прорив оточення в Петровський район ближче до С.Дінця.

Відходять і інші військові з'єднання. Гармати стріляють по наступаючих німцях. Наших не видно ні танків, ні літаків.

Вечором підходили до великої болотистої низини, залитої водою. Тут вже скупчилась сила-силенна військових різних частин, все перемішалось. Держусь з одним башкиром з свого відділення. Був хороший дядько, значно старший від мене. Він загинув на другий день під час нальоту авіації...

В прибережній смузі велика кількість солдат, багато солдат з східних районів: узбеки, таджики, кавказці та інші. Всі рвуться на протилежний берег, а там йти на прорив оточення. Десь є дерев'яний міст, споруджений саперами. Але до нього далеко. Деякі йдуть вброд по-під руки у болотній холодній воді. Вирішуємо йти у воду, і маса солдат форсує водну перешкоду. Болотна вода з запахом метану, заросла. Ззаду чути постріли, гул, ворог наступає. Йдемо з трудом болотною водою в одязі, вгорі держимо гвинтівки. Розлив дуже широкий. Більше мабуть години йшли, стало трохи мільчіше по пояс, а потім по коліно і нарешті вийшли. Йдемо зарослями верболозу, чагарників і нарешті добираємось до села, де також багато солдат з різних частин, різних армій і дивізій, все перемішано, як на базарі. Хтось командує... Заходимо до села Лозовеньки. З тієї сторони, звідки прийшли, нас поливають трасуючими кулями. Вся маса підіймається на пагорб, кругом зарево, постріли. Почули вперше як «загнали» катюші в бік ворога. Великий гамір, викрики: «Вперед!». Йдемо вперед юрбою, з криком «Прорвемо оточення! Ура!». Та на жаль не так сталось, як задумалось. Попереду чути великий бій, постріли і

безперервні кулеметні черги. Що далі, то все чутніше. Це десь на підступах до с. Лозовеньке. І ось величезна маса солдат хаотично хлинула назад з криками: «Німці!». І знову кулеметні черги. І так прориву не відбулося, бо німецька оборона була вже добре міцною, оснащеною зброєю, яка і поливала сильним свинцевим вогнем наступаючих. Величезні втрати понесені внаслідок наступу, тисячі вбитих і поранених.

Я розповів лише про один напрямок прориву оточення. А їх було десятки. Зовні теж велись бої з метою виведення наших військ з оточення. І в деяких місцях вдалося прорвати і деяку частину військових вивести з оточення. Про це розповідається в мемуарах Маршала Радянського Союзу К. С. Москаленка в книзі «На південно-західному напрямі», де згадується і про нашу 14-ту гвардійську дивізію, яка відбивала танкові атаки фашистського ворога.

Відійшовши в другій половині ночі ми зупинилися в с. Краснопавлівка. День був сонячний, ясний і це віщувало про наліт ворожої авіації. Відкрили вогонь з усіх видів зброї і найбільш з гвинтівок, що не дуже вражало літак. Почалось бомбування великого скупчення живої сили, техніки, обозу, що розміщався по дворах, садках, ярах. Гинули тисячі солдатів, багато одержали поранення. І в цей час я втратив свого товариша, який стояв під сараєм. Його заділо осколком бомби.

Після деякого затишшя я з іншими солдатами робив перебіжку в другу вулицю села, де була густа деревна рослинність і мені зустрівся земляк, односелець і родич Шубенко Олексій Лук'янович. Яка випадковість. Він в діючій армії з 1941-го, мобілізований в рідному селі, зовсім з іншої армії. А так як частини були змішані, нам випадково в такій трагічній обстановці, коли на очах гинуть люди, прийшлося зустрітись. Радості не було меж і ми вдвох кинулися до глибокої воронки, бо в цей час почався наліт ворожої авіації. Знову крики, зойки, розриви бомб, палають хати. Придушені всі засоби боротьби з літаками. Шукаємо разом з іншими бійцями більш безпечного місця, але його немає. Наліт припинився. Направились до приміщення школи, на якій укріплено полотнище з червоним хрестом. Приміщення заповнене пораненими, зойки, крики допомогти, а медперсоналу дуже мало, чути запах крові та інше. Солдати гинуть без медичної допомоги.

Після нальоту літаків почався артобстріл, і знову гинуть люди.

Переховуємось разом з Шубенком О. Л. в глибокому окопі

і надвечір все стихло після поодиноких пострілів. Цілу ніч не спавши, змінюємо місце перебування. Навіть лежимо під танками, які стоять без пального, ведемо стрільбу в напрямі протилежного берега. Звідти ведуть стрілянину німці. Патрони закінчилися. А на ранок знову з усіх сторін обстріл і звідкись з'явилися німці, які почали загнати уцілілих в шеренгу. Став накрапати дощ, і нас повели до переправи. По дорозі і обабіч страшна картина побоїща. Розбиті машини, вози, трупи коней і людей. Крики і волення поранених. Назбиралась величезна колона, яку вже супроводжували угорські солдати, дуже жорстокі. Вздовж колони стріляють, кидають гранати, ні кроку зі строю, б'ють бичами, не дають навіть набрати капельок води з калюжі.

Біля дороги стоять солдати - румуни чи італійці. Кидаються в колону невірників, знімають з плечей сумки. В кого непогане взуття – знімають. Непокірних б'ють палицями. Цілий день рухались без їжі і води. Надвечір пригнали в с. Олексіївку, де був обладнаний табір.

Перебування в неволі.

На вечір дісталися до селища Олексіївка Харківської області, яке було райцентром. Тут на галявині вже обладнаний табір, велика кількість військовополонених, куди загнали і нас. Перед входом у село поле, яке було вкрите трупами солдат. Вони очевидно відходили і попали під сильний вогонь кулеметів.

Сильно втомлені, з'ївши по сухарю, полягали спати один біля одного, сумки поклавши під голови. На ранок прокидаємось в тому, що було на нас. А сумки забрали такі ж як ми військовополонені. А в сумках в декого було трохи сухарів, круп тощо. Втратилась всяка віра в життя. На ранок без їжі вишикували велику колону, вивели з табору і повели на набиту ґрунтову дорогу. Йшли майже цілий день. Навечір добрались до великого табору, побудованого в низині, де було невелике водоймище. І загнали туди нас. Ми не розлучаємось з Шубенко О. Л. і ще з деякими земляками. На другий день дали по півлітра якогось варива з горілої пшениці. І так щоденно 2 рази на день. Воду п'ємо з того водоймища, що в таборі. Відчуваю, що слабну, голод не дає спокою, а вдень спека. Це було в кінці травня і на початку червня. Було в розквіті літо, розквітла природа, а ми у фашистській неволі.

Та ось одного разу викликали трактористів, шоферів, механізаторів і О. Шубенко потрапив в цю команду і як пішов, то більше не повернувся, а пізніше йому вдалося втекти аж з Донбасу і восени прибути додому і розповісти про нашу трагічну епопею.

Через тиждень нас загнали у вантажні вагони на ст. Тарановка, що під Харковом і повезли на правобережжя в м. Біла Церква, де розвантажили і погнали в табір, що розміщався в військовому містечку, де ми перебували на т.з. карантині тижнів два чи три. Давали грам по 300 жита як кирпич і якусь баланду. Сили таяли від голоду. Кожного дня шикували, шукали комісарів, євреїв, командний склад.

Проїжджаючи ст. Знам'янку, я через оглядача вагонів переказав вістку в Долинську дядькові.

Через деякий час нас знову загнали у вантажні вагони по 50 чоловік у вагон і повезли далі на Захід. Привезли в м. Стрий під Львовом, де був

невеликий табір і нас там поділили.

м. Стрий

Тут були більш-менш кращі умови. Але незадовго знову у вагони і везуть на Захід через Південну Польщу і далі в Німеччину. В Перемишлі дали баланду і по шматочку хліба.

Доїхали до проклятої Німеччини, її південної частини. Скрізь акуратні гостроповерхові будівлі,

хороші дороги, сади, сквери.

Через кілька днів підвозять до невідомої станції, зганяють з вагонів, шикують у велику колону і гонять лісистю місцевістю до великого табору військовополонених №326. Це ціле місто з тисячею бараків і сотні тисяч військовополонених. В один з бараків розміщують і харківську групу військовополонених. Держимось кучі, щоб бути разом.

Помістили нас в кімнату одного з бараків чоловік 100 один на одному. Табір поділено на блоки по кілька бараків. Блоки один від одного відгороджено в 2 ряди колючим дротом. Табір обгороджено колючим дротом в кілька рядів з постовими вишками. Наземна охорона була чисельною. В таборі було кілька високих металевих воріт, які ретельно охоронялися. Дисципліна в таборі була дуже суворою, жорстокою, яку підтримували поліцаї з військовополонених. Більшість з них були дуже жорстокими, ходили з великими бичами і шаблями. Били за найменші порушення табірної режиму. Один з них обер-поліцай по імені Олександр був звірем в подібні людини. Одним ударом вбивав людину. Його боялись навіть самі поліцаї.

В таборі був харчоблок, баня, майстерні по ремонту одягу, взуття (для обслуговуючого персоналу) та інші служби. Втікти з табору практично неможливо. З табору можна було вибути тільки на катафалці, якою вивозили сотнями трупи замучених і скидали в траншею. Харчування було вкрай погане.

Тут проходили карантин, після якого відправляли тих, хто витримав в робочі команди на шахти, заводи, каменоломні та інші підприємства Рура. Через 2-3 тижні після проведення процедур карантину відправили і нашу групу військовополонених з-під Харкова на шахти Рура. І тільки після звільнення я знову попав в шталаг № 326, але вже розгороджений з вільним виходом з табору та інше. Але про це розповім пізніше.

За кілька днів перед відправкою нас повели в баню, де провели різні процедури на голих. Тут ще раз німці виявляли євреїв і кудись відправляли. Після гарячої бані виводили на кілька годин на плац перед банею і під холодним дощем стояли по кілька годин, щоб виявити, мабуть, хворих. Бо на такому холоді і в нічний час не всі витримували. Брали відбитки пальців, штампували номери на руках, а потім видавали металічні пластинки з номером, яку повинен носити на шнурку на шії. За втрату – смерть. Людина не мала ні прізвища, ні імені, а лише порядковий номер і номер шталага.

Через цей шталаг пройшли сотні військовополонених. Ними забезпечували робочою силою Рурську обл. Виснажених повертали знову в табір, де вони помирали. Хоронили в спеціально виритих траншеях, за кілька сот метрів від табору. Вони будувались під номерами паралельно одна одній, довжиною до 100 м з трафаретками. Це мені довелось бачити після звільнення. Там поховано сотні тисяч замучених. В травні 1945 року було відкрито пам'ятний обеліск висотою більше 10 м тригранний, на якому було написано на 3 мовах (англійською, російською і німецькою) «Вічна пам'ять радянським військовополоненим, замученим у фашистському полоні».

І так, як пам'ятаю, 1 серпня нас з шталагу № 326 привезли в Рурську обл. в м. Гельзенкірхен на шахту «Вестергольц», а через деякий час перевели на шахту «Бергман глюк», що в перекладі означає «Шахтарське щастя». Через день після дезинфекції повели на шахту. В таборі були більш-менш кращі умови, ніж в шталазі. В бараках були двоярусні дерев'яні ліжка з матрацами, набитими стружками, видали мило, деякий одяг і взуття для роботи в шахті. Дещо були кращі санітарні умови. Режим в таборі був теж жорстокий, часто публічно перед строем клали хто провинився на ослін і били спеціальними плітками, садили в карцер та інше. Часто шикували серед ночі і робили перевірку ніби-то хтось втік та з інших причин. Робота в шахті тривала 8 годин та перехід 2 години і миття розтягувалось до 10-12 годин. Харчування було дещо краще, але далеко недостатнє для робочих

такої важкої роботи під землею. Хліба - малесенька буханка на 3-х, але і та спечена з опилками, суп з брюкви та інше. Таке харчування не вгамовувало голоду. Організм слабів, важкими ставали ноги й руки. До того деякі полонені ще й міняли частину пайки хліба на табак та інше. Коли вперше привели на шахтний двір і підвели до кліті, було дуже страшно. Опускали в шахту на глибину 1500 м у невідомість. Потім ще під землею десь до кілометра йти в забій. І так день у день опускали в підземелля. Поступово звикали і стало не страшно. Спершу ставили на пару з німцем, а через два-три місяці ставали самостійними бурильщиками. Та і німців стало менше. Їх мобілізували в армію після поразки під Сталінградом. В Німеччині була об'явлена тотальна мобілізація.

На світлині центр м. Гельзенкірхен, поч. 20 ст.

Я не згадав про те, що коли нас привезли в Рур в м. Гельзенкірхен вже першого ж дня заревіли сирени, сигнали повітряного нальоту і так кожний день або і по кілька разів на день. Американська і англійська авіація здійснювали щоденно нальоти на міста підприємства Західної Німеччини і жорстоко

бомбардували. Так щоденно ми відчували дихання війни. Відчув її і німецький простий народ, щоденно і в тилу гинули під бомбами тисячі мирних жителів.

На випадок руйнування шахтних копрів ми завжди залишилися б під землею. На щастя цього не сталося. Тільки 31 січня 1944 року в ніч під Новий рік місто було піддано жорстокому бомбардуванню і наша 1-ша зміна була на поверхні в таборі і 2-га теж тільки що прийшла і ця випадковість зберегла нам життя. Але кілька бараків було вщент зруйновано разом з їх мешканцями. Сотні військовополонених загинули від бомб цієї фатальної ночі.

Більше в шахту ми не опускались і навіть мали можливість ходити за межі табору, відчувалось наближення американського фронту.

Але пройшло цілих 3 місяці з часу бомбардування і до звільнення американськими військами.

Повернемось до шахтарського життя невольників. Кожному шахтарю видавались черевики, штани, піджак, каска, а на шахті одержували акумуляторний ліхтар, без нього в шрек не пройдеши в темноті.

На світлині центр м. Гельзенкірхен, 1944 рік

В лаві ти повинен постійно працювати, інакше штайером будеш побитий. А він постійно ходив по лаві і спостерігав, хто як працює. Він був, навіть, озброєний вогнепальною зброєю. Звичайно, як могли ухилялись від безперервної роботи протягом

зміни. Але за погану роботу повідомляли шефу в табір, де кожного дня карали. Особливо жорстокий режим був в 1942 році і на початку 1943-го. Після Сталінградської битви відчилось деяке пом'якшення табірної режиму. Припинились показові порки військовополонених. Були спроби втеч з шахтного двору, але на чужій території важко було схватись і через деякий час втікачі опинялись в руках гестапо, а потім в таборах з особливим режимом, звідки мало хто вертався живим.

В кожного невольника на штанях спереду і на спині піджака було червоною фарбою намальовані латинські літери «US», що означало «Сов'єт Уніон» - Радянський Союз. З такими малюнками далеко не забіжиш, зразу ж будеш виявлений, звідки втік. За час роботи в шахті я один раз травмував ногу (вірніше, пальці ніг) і був на 2 тижні госпіталізований. Така служба в робочому таборі була, де були медики з військовополонених. Після видужування перевели на деякий час в «Убердаге» на роботу на поверхні. На високому насипі породи підіймались, на тросу вагонетки з породою й треба було перекидати, а потім тросом опускати вниз. Робота тяжка, небезпечна, 10-годинний робочий день, менший пайок і дуже холодно на висоті. Та через декілька тижнів знову був переведений в шахту, а нові виздоровляючі попадали на роботу на висоту.

В червні 1944-го, коли у Франції союзниками було відкрито другий фронт, військовополонених, що там працювали відправили в Німеччину. Одна із груп попала в наш робочий табір. І на щастя мені вдалося зустрітись із своїм земляком Клименком Михайлом. Так ми були разом, аж до звільнення, допомагали чим могли один другому. І тільки при звільненні через певні обставини (про які я розповім пізніше) ми розлучились. При звільненні він попав в інший табір.

Розповім ще про один епізод. В грудні 1943 року на шахту прибула свіжа партія військовополонених. Зразу ж шукаємо земляків, або хоч близьких по територіальному стану і питаємо, де попав. І от один з прибулих повідомив, що він з Дніпропетровської обл. і попав в полон десь між Верблюжкою і Варварівкою, де була оточена дивізія, яка звільняла ці села і пробивалась з оточення. Як пізніше я з літератури дізнався, що частина бійців вийшла з оточення, частина попала в полон. І з цього я зробив висновок, що фронт зупинився біля Варварівки. А взагалі про становище на фронті ми дізнавались у прибулих військовополонених та від німців-шахтарів. Частина з них прихильно ставилась до полонених, допомагали чим могли, звичайно харчами. Через німців-шахтарів збували продукцію, яку в таборі виробляли – тапочки та інше.

В одного з таких німців мені вдалося бути на квартирі, де він мене пригостив. Це було в січні 1945 року після розгрому шахти бомбардуваннями. Звали німця Віллі. Говорив, що він колишній член Компартії Німеччини. Були знайомі і інші був. комуністи, які чомусь не попали на фронт.

Після бомбардування близьких міст нас періодично знімали з роботи в шахті і вели на розбір розвалин багатопверхових будинків, де виймали загиблих жителів. Це була страшна картина. Німці відчули «благо» війни на собі, яку вони на початку підтримували. Інколи вивозили нас ремонтувати дахи будинків, критих черепицею, яку після вибуху бомби здувало, як пір'я.

В січні-лютому 1945-го, коли шахта була зруйнована, з полонених почали організувати бригади, що займалися відкопуванням і збором бомб, що не вибухнули. Відразу поодинокі бригади, а потім масово всіх вивозили на розкопки бомб і навчали, як безпечно вийняти зривник і відтягти у вказане місце. В більшості бомби вагою 100, 200 і навіть 500 кг. Понад дорогами стягували велику кількість.

В таборі спочатку були радянські і французькі військовополонені, а з 1943 року з'явилися румуни, італійці та інші. Всі мешкали в окремих блоках, відгороджених один від одного. В найгіршому становищі знаходилися радянські полонені, в найбільш забезпеченому стані з м'яким режимом були французи і бельгійці. Одягнуті були у свою форму, одержували посилки Червоного Хреста, ходили на роботу без конвою. Харчування для них було окремим, значно кращим від інших.

Проти нашого робочого табору знаходився табір остарбайтерів. Працювали в основному на поверхні. Інколи на шахтному дворі при здерічах. Ми вибирали час, щоб дещо запитати. Їх теж вивозили на роботу колоною з цивільним провозатим.

Поліцаї в більшості були жорстокими, особливо в перший період нашого перебування на шахті. Дивуєшся, що це були за люди, які стали служити ворогові, а самі ж полонені. Пізніше самих злих не стало в таборі, замість них підбирались інші, які були до кінця. Але під час евакуації в шталаг їх в дорозі не стало. Очевидно, відчуваючи свою провину, вони десь за Дордмунтом залишили тайно нашу команду. З ними і перекладач Сашко, хоч він був дуже хорошою людиною і часто виручав невільників від покарання та в інших ситуаціях. Частина німецьких конвоїрів були надзвичайно жорстокими. Під час конвоювання в більшості гвинтівку тримали горизонтально на ремні плеча. І якщо хтось з невільників відставав під час переходу до місця роботи він раптово підходив і ударом штика в спину підштовхував відстаючого. При пересуванні до шахти часто кілька осіб одержували травми. Оглядатися назад неможна, бо це викличе негативну реакцію у конвоїра.

Одного разу він вдарив і мене в строю. А один раз я йшов між бараками і тримав руку в кишені штанів. Десь взявся шеф-німець і гумовою шлангою сильно вдарив по руці біля кисті. Рука боліла кілька років, навіть після повернення додому. Якби не перекладач, який захистив мене, був би одержав 25 ударів. Так часто багатьох карали. Радянські військовополонені

знаходились в найгіршому становищі, для них лагерний режим був найсуворішим, харчування найгірше*. Я мав таку звичку, вироблену силою волі, ділити пайку хліба 350 грам на 3 частини, щоб з'їсти її за три рази, хоч дуже і хотілося їсти. Та на жаль, ця звичка коштувала мені втрати пайка. Часто в мене викрадали. А злочинці були і серед полонених, хоч за крадіжки, на випадок виявлення, жорстоко карали. Тоді я почав ховати під головою, або під сорочкою. Нам видавали лише спідні сорочки, які досягали в довжину до колін, трикотажні. Такий метод я застосовував майже весь час перебування в полоні. Дещо вдавалось діставати у німців-шахтарів: кусок хліба, або кілька картоплин, або якоїсь крупи та інше. Оскоблених відправляли в шпалаг. Я з труднощами витримав цю каторгу.

З кожним днем відчувалось наближення лінії фронту. Літаки американські і англійські все частіше налітали на місто, бомбили, розкидали листівки, газети з великим портретом головнокомандуючого американськими експедиційними військами Ейзенхауера, або ж жмуття нарізаної смужками фольги. Нібито проти звуковловлювання. В таборі став суворий режим, вже за межу табору нікого не пускали.

Та ось одного дня об'явлена тривога в таборі, наказано всім збиратись і шикуватись на плацу перед бараками. Потому перевірили по номерах і зразу вивели з табору. Санітарна частина разом з хворими залишилась. На вечір були вже в дорозі довгою колоною і тільки радянські полонені. Не знаю, де поділись полонені інших країн, більше я їх не бачив. Вели в напрямі на Північ. Це було десь на початку або в середині березня місяця. В Німеччині була вже справжня весна. Ми не знали, куди ведуть. Пізніше дізнались, що нас вели в штапаг № 326, звідки нас приправили на шахту. Так планувалось знищення полонених, шляхом розстрілу, отруєння їжею та інше. Йшли ми мабуть тижнів два, ночували під навісами в сараях та в робочих таборах. Проходили великі міста Руру – Дюссельдорф, Дортмунд, через р. Рейн під мостами якої вже були встановлені авіабомби для підриву. Конвой ставав слабшим і часто полонені по кілька осіб вискакували і ховались в придорожніх зарослях.

Видно було, що фронт наближається. Я подумав, а чи не здійснити і мені втечу. Поділився цією думкою з товаришем, що поруч мене йшов. Вже темніло, як попереду колони виникла якась суматоха. Один з конвоїрів

* Примітка видавця. Відповідно до міжнародного права Червоний Хрест надавав допомогу тим полоненим, за яких відповідна країна платила. Уряд СРСР не виділяв на утримання своїх військовополонених жодної копійки, вважаючи їх «ізмінниками Родіни».

пішов вперед і в цей час ми кинулись в сторону у ялинові посадки. Незабаром колона рушила, а ми заглибились в ліс і замаскувались під густою частиною лісу під ялиною, яка розпустила гілля навіть по землі. З їжі в нас було два буряки, які вдалось схопити на одному з переходів біля дороги, де було кілька кагатів.

Потім ніч, на другий день почався дощ, лежимо і день, другої ночі перемістились в інше місце. Чуємо великий гул і скрежіт військової техніки, що рухалась недалеко від нашого сховища по шосе. Вважали, що відступають німецькі військові частини. А на другий день вирішили непомітно наблизитись в тіні кущів до дороги. І яка була невимовна радість, коли побачили, що по шосе рухається американська військова техніка: танки, автомашини з солдатами, легкові авто. На бортах були великі п'ятикутні зірки. Частина солдат були з темною шкірою. Вирішили вийти з-під дерев до дороги. Нас підхопили на автомашину і повезли до табору. Це була найбільш радісна подія в моєму житті. Після такої кровопролитної жорстокої війни, після таких поневірянь і знущань, непогоди, холод і тяжку працю нарешті стати вільними і живими. Накінець ми були звільнені!

На світліні – звільнення військовополонених з фашистського табору

Звільнення.

Американські солдати дуже прихильно нас зустріли і дали поїсти, адже кілька днів ми майже не їли.

На світлині американські солдати під час звільнення Європи

Привезли нас в табір № 326, звідки нас відправляли на шахту більш як два з половиною роки назад. Виявляється, що ми і втекли не так далеко від табору. Кругом була лісиста місцевість. В таборі ми розшукали бараки, де розмістились полонені з нашої шахти. Ми тримались свого колективу. Як

розповіли нам товариші, що їх десь опівночі завели в табір, а на ранок шталах був оточений американськими танками, які напролом йшли на дротяні загородження, руйнуючи вишки і всякі блокпости, охорону брали в полон, а невірники з криком і плачами зустрічали визволителів. Це була невимовно радісна і трагічна зустріч. Адже багато полонених були на грані смерті від хвороб і голоду і померли вже після звільнення. Відразу ж була надана американськими військами медична допомога, організоване добре харчування. Нажаль, частина полонених померли від переїдання після голоду і схуднення.

Фашистське командування планувало повне знищення військовополонених в таборі, то навальний наступ американських військ зірвав ці звірині плани фашистів. Ми мали вільний вихід за межі табору, з кожним днем набирались сил, ставали більш міцними і здоровими, хоч хвороб після життя і знуцання в неволі вистачало. Американські військові забезпечували нас калорійним харчуванням: білий хліб, рисова каша, м'ясні консерви, кондитерські вироби, кава, какао і багато іншого. Дещо було дано з одягу. Полонені були сформовані у військові частини: батальйони, роти, взводи, відділення. Виявилися і командири з числа полонених. В таборі

№ 326 ми перебували до 10 травня 1945 року. Звільнені були 1 квітня. Мали можливість вперше написати листа додому - невідомо, чи дійшли. 9 травня в День Перемоги відбулося урочисте відкриття обеліска загиблим полоненим в таборі. Про це я писав вище у спогадах. В цей день був мітинг, невеликий парад американської військової частини, були вишикувані військовополонені. Було видано святкові набори продуктів. Але що нам було в той час дивним, що бувші німецькі прислужники, які уникли суду, знаходились біля американської військової частини, де виконували різні роботи по догляду техніки та інше. Як виявилось пізніше, вони стали прислужниками американського імперіалізму. З них готували шпигунів, диверсантів проти Радянського Союзу.

10 травня 1945 року нас посадили на вантажні автомашини і висадили на околиці м. Падеборн в бувшому німецькому військовому містечку і розмістили по казармах. Тут вже були кращі побутові умови. Це за 30 км від штапагу. Північна частина Рейн-фестивалії мало заселена, це менша частина області. Тут теж ми мали можливість виходити з містечка в м. Падеборн.

Падеборн, 1945 рік

Ніяких навчань не проводилось. Навпаки, була розкидана німецька техніка, зенітні установки тощо. Окремі автомашини умільці приводили до ладу і катались на них. Ходили в сусідні містечка, де була розміщена частина полонених з нашої шахти. І там я дізнався, що

перукар в робочому таборі був полковником, були і капітани, лейтенанти та інші. Але їх доля на батьківщині була трагічною. В більшості їх осуджено на тривалі строки далеких таборів. І ось десь в кінці травня чи на початку червня нас вишикували і викликали бувших механізаторів, вчителів, медпрацівників, шоферів та інших спеціальностей на відправку в радянську зону. Радості не було межі. Адже думали, що незабаром будемо вдома. Та не так сталось, як гадалось... Посадили нас на автомашини і повезли до якоїсь станції, де вже була велика кількість полонених.

Видали пайки і посадили на вантажні платформи. Поїзд рухався кілька днів повільно з частими зупинками, де ми мали можливість ходити по станції, спілкуватись з американськими солдатами, скрізь було багато різної техніки, а особливо авто.

У військовому містечку залишив свого друга, з яким вже ніколи не зустрічався, - Зюзіна Н. Ф. родом з Москви. І до цього часу в мене є його домашня адреса.

м. Магдебург, 1945 р.

Приїхали ми в м. Магдебург на р. Ельбі. Тут розмістилися в будинках, покинутих робітниками заводу Юнкерса, який виробляв відомі німецькі штурмовики «юнкерси», які часто робили нальоти на наші позиції. В Магдебурзі ми перебували тижні два. Приїжджали до нас з правого берега Ельби радянські солдати.

Повернення на Батьківщину.

Американське командування добре дбало про наш добробут. Щоденно, крім гарячих блюд, видавались набори в картонних упаковках різноманітні кондитерські продукти, какао, кава, набори різних консервів. Доукомплектовували одягом та взуттям (форма американської армії).

Після тижневого перебування в м. Магдебурзі нарешті команда шикуватись в колону і вирушила в похід до берегів р. Ельба. Ельба одна з 3-х найбільших річок Німеччини. Вона бере початок десь в нагір'ях Альп і перетинає навпіл всю країну. Річка досить повноводна, судноплавна, впадає в Балтійське море, ширина течії її в окремих місцях досягає півкілометра. Перед виходом видали нам сухий пайок: на двох по пакетові всіляких продуктів і ще дещо. Треба відзначити, що американська адміністрація досить гуманно і дружелюбно відносились до радянських військовополонених і забезпечувала всім необхідним на належному рівні. Ми відчували, що такого матеріального забезпечення вже ніколи не матимемо. Америка країна багата, мала матеріально-технічні і продовольчі ресурси, мало витратила на війну, а тому і мала можливість створювати належне забезпечення.

І так нашу колону підвели до берегів Ельби – до дерев'яного моста. Залізобетонні мости в час воєнних дій були підірвані. Міст був широкий, досить добре збудований. На лівій стороні був американський пост, на правій пост радянських військ. Зійшовши на міст через американський пост, колона попрямувала до правого берега, де приймали нас, обліковуючи п'ятірками в колоні.

Це була хвилююча подія. Адже майже 3 роки ми були відірвані від Батьківщини і ось – ми знаходимось серед своїх. Зрозуміло, що на нас дивилися скоса. Але раділи, що незабаром ми відбудемо на Батьківщину. А далі без ніякого супроводу ми рухались на Схід по вказаному маршруту без ніякого продовольчого забезпечення. Дороги були заповнені невільниками. Одні рухались на захід, інші на схід, всі з сумками, рюкзаками, солдатськими мішками, дехто на велосипеді, навіть без шин. Дороги завалені різноманітним одягом і ганчір'ям. Його трофейні команди збирали і об'їздили дороги складали в купи, а потім в мотках відправляли в Союз, де за роки війни люди зносили одяг. Стояла чудова сонячна і тепла погода, початок літа після переможної весни. Скрізь гомін, крики, співи на різних мовах. Невільники раділи, що нарешті фашизм, який приніс

скільки мук і горя людству, було знищено і їм вдалося лишитись живими з надією повернутись до своїх домівок, до рідних.

Дороги в Німеччині хороші, асфальтовані, обсажені деревами, в більшості фруктовими, але багато населених пунктів і міст щент зруйновано в ході військових дій або бомбардуванням. Німці (можливо і не всі) так бажали чужих земель та пожинали огонь і бурю на своїй землі, дізнались що приносить війна і повоєнні страждання. Ця війна розв'язана Гітлером, була заповіддю для німецького народу – більше ніколи не розв'язувати воєн проти інших народів. Німеччина після війни з допомогою Америки відновила свій економічний потенціал, піднесла на небувалу висоту матеріальний добробут свого народу, якому нині заздять народи-переможці.

Через кілька днів нашого руху на Схід виявилось, що ми прямуємо до Берліна, були вже біля оборонних ліній, що оточували Берлін. Лінія оборони складалася з протитанкових ровів, металевих їжаків, вкопаних під гострим кутом стовбурів спилених дерев, завалів дерев в лісистій місцевості. Було зроблено саперами проходи для руху людей і транспорту. Не доходячи передмість Берліна, колону спрямували вліво в м. Кірітц – дачне містечко в пригородах фашистської столиці. Тут мальовнича місцевість, багато хвойного і листяного лісу, неподалік озеро. Кругом дачні будиночки, серед них і двоповерхові, навколо квіти, фруктові дерева. Навколо озера човни та інше. Очевидно, що це була зона відпочинку багатих міських жителів, чиновників та військових. Тут же в лісі були задалегідь побудовані (невідомо коли) землянки, різні укриття. З прибулих полонених було сформовано 215-й запасний полк, до складу якого входили, крім військовополонених, виписані з госпіталів солдати, оstarбайтери – тобто молодь 1920-1926 років, вивезена в Німеччину з окупованої території в роки війни. Мабуть, більше місяця ми перебували в Кірітці (червень і початок липня 1945-го). Занять ніяких не було, повний відпочинок на лоні природи. Тут же проводилась так звана «фільтрація». Виклики в спецчастину на перевірку і відповіді на запитання: в якій військовій частині служив, де був на фронті, при яких обставинах потрапив в полон, де був в полоні, що робив та інше. Тут я вперше побачив генерала, який був в парадній формі, приїзжав в нашу військову частину.

Відпочинок був хорошим: купались в озері, плавали на човнах, ходили по лісу. Але харчування було поганим. Запаси, що були від американців, закінчувались. На стороні дістати харчів не було можливості.

Та все ж радісний настрій і оптимізм не покидали, не дивлячись на нестатки.

Писав кілька листів додому, та жодного не одержав, хоч листів у роту приносили мішками та все чужі. Десь на сортуванні все перемішувалось і свої до нас не доходили. Розкриваємо будь-які, чого тільки в них не написано – і трагічного, і радісного, і смішного, і хвилюючого. Адже вони з далекого Радянського Союзу і від людей різних національностей.

Першого листа після 4-х років без переписки, я одержав на початку вересня 1945-го вже в Союзі, під містом Брест, куди прибув в складі 215-го зап. полку, після 2-х місяців переходу з території Німеччини.

І ось, після місячного відпочинку нас вишикували і повідомили, що наш полк вирушає на Батьківщину пішим ходом. Нам треба було перейти територію Німеччини, що контролювалася Радянською Армією, Польщі, Західної України, Західної Білорусії і вийти на територію Союзу в район м. Брест, перетнувши західний Буг. Виходили з піднесеним почуттям і радістю, адже після таких злигоднів і страждань йдемо на Батьківщину.

Незабаром я дізнався, що в нашій роті є мій земляк з села Марфівки Долинського району Сахно Іван, 1926 року народження, фронтовик, виписаний з стаціонарного госпіталю після поранення в боях за місто Берлін. Причому він був добрим баяністом. Майже всю дорогу він був з баяном в першій шерензі, грав при виході і дорогою. Завжди підтримував наш настрій і пісню в поході. Щоденно рухались на дистанцію 25-35 кілометрів, робили по кілька привалів. Кухня виїзжала наперед на половину запланованого переходу, обідній привал тривав дві години. Через кожні три дні – один день відпочинку. В час відпочинку проводились політінформації і деякі заняття. Десь вже на території Польщі за річкою Вісла відпочинок тривав в лісі більше тижня. Проводились деякі заняття, виступала рухома група фронтових артистів.

Кухня на автомашині на вечір знову від'їзжала до визначеного по маршруту населеного пункту і готувала вечерю рухомій частині полку. В більшості днювали, ночували в лісі біля річки чи водоймища, де можна після виснажливого походу влітку скупатись, поголитись.

Підійшовши до річки Одер на теренах Німеччини ми побачили сліди жорстоких боїв на плацдармі, з якого і розпочався в квітні 1945 р. наступ на фашистську столицю місто Берлін. Навіть понад берегом ще

лежали трупи німецьких солдат не похованих після боїв. Міст через р. Одер було зірвано. Натомість побудовано дерев'яний до міста Ландсберг. Це місто було повністю зруйноване в ході боїв. Це вже була територія народної Польщі. Ця територія бувшої Німеччини була згідно Ялтинської угоди передана Польщі по річку Одер-Нейсе. Тут ми побачили знедолених німців, яких виганяли поляки з їхніх домівок без засобів існування. З території, що переходила до Польщі, мастки, будинки бауерів, господарські будівлі тощо - все переходило в руки поляків, а німці, мовчазні і понурі, з сумками та тачками рухались на захід. Деякі понад дорогою розводили вогонь, щось готували. Це розплата за таку жорстоку кровопролитну війну, за те, що вони в перший період підтримували Гітлера і були безпощадними на окупованих територіях.

Рухаючись на схід ми постійно бачили величезні руїни, як на території Німеччини, так і на території Польщі. А що найбільше нас вражало і хвилювало – це велика кількість братських могил – і в Німеччині і в Польщі. Воїни, що полягли смертю хоробрих, звільняючи Польщу і добиваючи фашистського звіра на його землі, адже при звільненні Польщі загинуло понад 600 тисяч солдат і офіцерів Радянської Армії.

Проходячи населені пункти Польщі жителі дружелюбно відносились до нас. Хто чим частував наших солдат. Але траплялись і прикрі випадки. Так, проходячи польське місто Торн (здається, на р. Вісла), на одній з вулиць з верхнього поверху будинку було кинута на колону молоток, який впав на голову одного із солдат і тяжко травмував його. Чи то з необережності, чи то навмисно це було зроблено. Кинулось кілька солдат в будинок, щоб знайти винуватця, але він безслідно зник.

В поході в мене почалися захворювання: висипали фурункули, особливо великий був на правому коліні, через який я не міг рухатися. Таких хворих і підбитих підвозили автомашиною наперед у визначене місце прибуття вечором полку. І так кілька днів я мав можливість їхати на вантажній автомашині. Та незабаром після того, як за день чи два був вже в рухомій колоні, на машині підвезли чергову групу хворих солдатів до якогось мастку. Перед цим нас попереджували, що ми йдемо на територію Волинської області (Західна Україна). Місцевість лісиста і тут є бандерівські банди* (я вперше почув про них). Окрему роту озброїли для відбиття нападу.

**Примітка видавця. Так звані «бандерівські банди», а на справді бійці Української Повстанської Армії (УПА), боролись спочатку проти фашистів, а згодом комуністів за вільну і незалежну Україну. На сьогодні відомо, що передягнені в форму УПА спец. підрозділи НКВД палили хати, бивали простих жителів і солдат, щоб знеславити ідею і подвиги українських бійців за волю і свободу.*

Вечером, по прибутті полку у визначене місце хворих, що привезли завчасно, не виявили. А їх було біля 40 солдатів. А незабаром знайшли їх трупи. Всі були зарізані бандерівцями, які там базувались.

Було дано команду проявити пильність, посилено озброєння ще кілька взводів, які в походах і на привалах охороняли полк, несли чергування в нічний час навколо табору.

Були випадки і підриву на мінах в поході. Обабіч дороги на певній дистанції стояли трафаретки, на яких написано «Мин нет 10 м.», що означало - навколо дороги на 10 метрів з обох боків перевірено мінерами дорогу на наявність мінування і розміновано, де були виявлені мінні поля. Хто виходив за розміновану смугу – платився життям. Людина пережила страхіття, страждання і загинула вже в дорозі на Батьківщину. Через необережність їх могили так і лишилися невідомими білі дороги.

Ночівля на привалах в більшості була в лісі, але бували і на відкритій місцевості, навіть на цвинтарі, де були деякі укриття, особливо під час дощової погоди. Дали нам невеличкі палатки-накидки, якими накривалися під час походу, а в негоду будували примітивні укриття.

Кілька разів перед нами виступали мандруючі артисти, що обслуговували полки, які рухались на Батьківщину, серед них навіть бандуристи з народними піснями, музикальними номерами, гуморесками та іншим.

З кожним днем ми все ближче були до своєї рідної країни після 3-х річної перерви. Опановувала радість і хвилювання, а разом з тим – журба і смуток – а що нас чекає на Батьківщині?

І ось нарешті наближаємось до прикордонної річки Західний Буг, на лівому березі якої стоїть героїчне місто Брест з його знаменитою фортецею, яка захищалась більше місяця. Тільки після жорстокого руйнування і загибелі захисників вона була взята ворогом.

Полк наш пройшов через усе місто, багато будинків було зруйновано, лише деякі почали відбудовуватись. Розташувалися за містом навколо станції Жабунка, де ми перебували до 2-х тижнів. Це було в кінці серпня і на початку вересня 1945 року. Якраз в цей час нам повідомили, що 2-го вересня закінчилась II Світова Війна. Японія і її армія повністю

були розгромлені і підписано договір про капітуляцію.

Наш полк теж, як мені стало відомо, планувалося відправити на Далекий Схід, але ми не встигли.

Перебуваючи за м. Брест, ми почали копати невеликі землянки, бо вже наступали осінні прохолодні дні і ночі.

На світлині м. Брест після визволення

І ось через кілька днів я одержав першого листа від брата Григорія. Це була надзвичайно хвилююча подія в моєму житті. Адже понад 4 роки я нічого не знав про рідних і близьких. З листа дізнався про трагічну подію в сім'ї. Фронт в 1943-44 роках пішов понад селом. В наслідок обстрілу села загинув рідний брат Ваня, двоюрідний брат Володимир і багато жителів села. Загибло кілька підлітків і після звільнення села, десятки односельчан загинули на фронті. Це викликало в мене почуття жалю і суму через ті жертви, які принесла війна. Мої брати були ще молодими хлопцями – Ваня народився в 1926, а Володя в 1923 році, був в діючій армії і в середині 1941 потрапив в оточення і згодом в полон, звідки йому вдалося втекти. Та лиха доля настигла його в час боїв за село.

Ваня, тяжко поранений, ще кілька місяців мучився без медичної

допомоги і помер у квітні 1944 року вже після звільнення села. Думалось, що скоро повернусь додому і про все більш детально дізнаюся. Та мрії здійснились лише через рік.

Лінія фронту, яка встановилась понад селом в кінці 1943 по березень 1944-го зумовила нестерпні умови. В зимовий період жителі вимушені були переховуватись по погрібах, глибоких ямах, різних підземних сховищах без їжі і води. Величезні страждання, голод і холод, знущання німецьких солдат, обстріли – все це пережили жителі села. Багато з них загинули, або одержали контузії і поранення. Значна частина селян були переміщені з села за 15-20 км і далі в села, що знаходилися в тилу у німців.

Мати розповідала, що дуже турбувалась за мою долю, бо про мене більше 4-х років не було відомо. З одержанням першого листа, я систематично почав писати. Моє місце перебування постійно змінювалося в звязку з переходами і переїздами.

Річний порт, м. Перм

Та ось нарешті, десь в середині вересня, підійшов ешелон з товарними вагонами і полк почав вантажитись по 25-30 чоловік в вагон і поїзд вирушив в північному напрямку. Нічого не було повідомлено, куди прямуємо. Йшли розмови, що на Далекий Схід, але ж війна з Японією вже закінчена, встановився мир на всій планеті. Переїхали Білорусію, потім Росію через Валдай, потім через Іванівську область ст. Шуй, де вже з'явилися опади снігу. Поїзд часто зупинявся, навіть, серед залізниці.

Північна місцевість дуже лісиста. Це наводило на думки, а чи не в Комі прямуємо? А далі бачимо, що ешелон рухається в Східному напрямку. І ось більше тижневого переїзду ми прибуваємо в м. Перм (було Молотов), де і відбулось розвантаження полку. Тут полк

розформували на окремі частини і нас відправили в різні райони Пермської області.

Я в батальйоні з своїми хлопцями, частина була з остарбайтерів – вантажились на буксирний пароплав в порту р. Кама, вірніше не порту, а причалі. Ріка Кама повноводна, широка, береги вкриті безмежним хвойним лісом тайги. Пароплав пливе проти течії, на Північ. Через півдоби ми припливаємо в якийсь прибрежний населений пункт. Пізніше я дізнався, що це було Городище, де знаходилось управління лісгоспу. Нас розмістили в невеликих дерев'яних будинках.

На другий день нас вузькоколійною залізницею відвезли в глибину, десь кілометрів за 7-10 від берега, де і розташувались в селищі під назвою Тузим, що належав до Чермозького району Пермської області. Стало зрозуміло, що з частини 215-го полку утворили будівельний батальйон для заготівлі лісоматеріалу. Це було на початку жовтня місяця 1945 року. Вже почало тихенько моросити снігом, що з кожним днем посилювався, хоча сильних морозів ще не було. На другий день повели нас на збирання картоплі, яку підорювали в рядках, а ми вибирали. Врожай картоплі був хороший і ми намагалися, як можна більше заготовити на зиму. Зберігали її під підлогою будинків, де мешкали. Пізніше я дізнався, що взимку 1945-46 років велика кількість військових частин залучались до заготівлі лісу, який був дуже потрібен для відбудови міст, сіл і підприємств, зруйнованих загарбниками.

Знаходились ми недалеко від старовинного селища Пожва, де ще за царя діяли ливарно-механічний завод, невеликий металургійний завод в Чормозі. Залізо виплавляли на деревному вугіллі, з нього виготовляли високоякісну сталь, яка використовувалася для виготовлення зброї.

Через кілька днів після дообмундирування, ми вперше з пилами і сокирами вийшли під керівництвом місцевих інструкторів в ліс на ділянку, яка йшла під вирубку. Нас проінструктували, як підрубувати дерево, як пиляти і валяти, як дотримуватись техніки безпеки при падінні дерева, якої висоти повинен бути пеньок, як робити розпилювання стовбура, розміри та інше. Ділянку, де був повалений ліс, треба чисто прибрати і все спалити, в тому числі тонкі дерева, які не можуть бути використані.

Батальйон був поділений на бригади по 20 чоловік, якій давалось певне завдання. Заготовлений лісоматеріал обліковували по довжині

і діаметру стовбура. Між хвойними деревами траплялися і берези і горобини з червоними китицями ягід, якими ми підживлювалися.

Вихід на роботу по сигналу з 6-7-ї ранку і до 5-ї години вечора, коли вже була ніч. День в цих широтах Середнього Уралу в цей час сягав всього 5-6 годин. Правда ночі були світлими. Що найбільше заважало при рубці дерева, то це сніг, якого з кожним днем більшало. Сніг треба розкидати навколо дерева до землі і широко, щоб зручно було пиляти. Це вимагало додаткових витрат енергії. Сніг був рихлий і ми бродили по поясу в снігу, а морози з кожним днем посилювались і взимку досягали 40-43 градусів. Та в лісі було тихо, тільки вітер гудів у верхів'ях дерев.

Що рятувало від холоду і вологи – вогнище з гілля та непридатного лісу. Можна було періодично погрітись і посушитись. Але від палаючих гілляк летять іскри, попадаючи на куфайки, пропалюють дірки і треба бути дуже обережним, щоб не спалити одяг. Розпалювали хвою з допомогою кори берези, яка швидко спалахує і горить, як смола. А березових гаїв серед хвойного лісу було дуже багато. Росли і поодинокі дерева значних розмірів. Їх теж заготовляють для фанери, а також для палива на газогенераторних автомобілях та мотовозах, що тягають навантажені пиляним лісом платформи по вузькоколійці.

Після роботи повертаємося до бараків. Черговий розпалює грубку, дров вистачало. В кімнатах двохярусні ліжка, звичайно, ніякого комфорту. Не пам'ятаю, щоб була постіль. Але вкривалися і одягалися, бо на ранок охолоджувало в бараці до мінусової температури. Харчування було малокалорійне. Якась баланда і 800 грам хліба. Хто валив березу, давали 1000 грам хліба і чай. Цукру не було, інколи цукерки. М'яса теж не було. При такому харчуванні і досить низьких температурах дня і ночі людям це було дуже важко переносити. З'явилися обморожені обличчя, пальці рук і ніг. Щоденно, крім неділі, бродимо по поясу в снігу. Сніг, як пух, не злягається, бо весь час стоїть морозна погода і моросить сніг.

Я спершу деякий час пиляв ліс, а потім був призначений бригадиром, обліковував спилений ліс. Але також приймав участь в повалці лісу. Я вже писав, що працював я з хлопцями, що були остарбайтерами, народжені в 1924-25 роках і вивезені в Німеччину в 1942-43 роках.

Жив я з трьома хлопцями з Баштанського району Миколаївської області дружно, що де діставали з продуктів разом і споживали. В грудні

місяці морози були до 32-35о. Щоб легше ходити по снігу нам видали російські вовняні лапті. В них було зручно ходити, не набирался сніг, бо нога була обв'язана мотузкою.

В січні чи в лютому 1946 року в наше розташування прибула група військових і розпочала знову перевірку. При опитуванні грубили, обзивали, вживали брутальні слова тощо. В основному, ці представники НКВД були кавказької національності. Через 2-3 тижні нас перевели з військового постачання на цивільне, видали продуктові картки. Такою була «демобілізація». Виїзд заборонявся, хто самовільно кидав роботу і виїзжав, в окремих пунктах затримували і піддавали судовій розправі. Наша бригада в лютому місяці перейшла на заготівлю берези, приходилось нам бродити по лісу, шукати хороші берези. Нам видавали по 1 кг хліба. Але одного разу в березні, один з товаришів загубив картку при одержанні супу і прийшлося цілий місяць бути без хліба. Їли картоплю, бо картки не відновлювали. Я трохи діставав у продавщиці, але хліба на всіх було недостатньо. Якось хлопці десь дістали гороху.

Робота в лісі тривала майже до травня місяця. А зима в цих широтах тривала і сувора з великим снігом і морозами. Ще в квітні було мінус 20-25о. Розтає сніг на початку травня і через кілька днів у лісі з'являються ягоди.

Лісоматеріал трелювали до вузькоколійки. Працювали і колгоспники прилеглих сіл. Вони кінною тягою буксировали спилані стовбури хвойного лісу до вузькоколійки, там вантажили на платформи і везли до берега річки Ками. Потім оцей матеріал в'язали в клітки форми куба і ждали весняної повені. В червні, коли в північних районах починав танути сніг, вода наповнювала р. Каму так, що вона виходила з берегів на кілька кілометрів. Ці клітки зв'язаного лісу спливають і їх в'яжуть у плоти, які потім потягне буксирний пароплав вниз за течією по р. Кама аж до Волги, де буксирують у призначений район чи на лісо завод. Це дуже красиве видовище, коли влітку з верхів'я Ками і її притоків буксирні пароплави безперервно йдуть вниз по Камі з довгим плотом лісу. На ньому побудовано «хатинку» для робітників-плотарів і хвостове управління плотом, щоб його не занесло до берега, де він може розірватися, що призведе до втрати лісоматеріалу. Пригадую як сьогодні, як ми з товаришами сиділи на березі ріки і спостерігали, як пливають на буксирі плоти.

Та вернімось до опису про дальше моє перебування на Уралі. У травні місяці дуже потепліло і швидко став танути сніг, і до 10

травня його вже майже не було. Зразу ж з-під снігу і почала рости трава і незабаром з'явилися і лісові ягоди. Особливо велика кількість на вирубаних ділянках лісу, на галявинах. До таких тайгових ягід належить чорниця, брусниця, голубика та інші. Незабаром з'явилась у червні і малина, дуже розкішна на галявинах, густих заростях. Місцеві жителі збирають її цілими відрами, корзинами. В серпні з'явилась і смородина та інші лісові ягоди. Ягоди лісу – велике джерело вітамінів. З них готують соки, сушать, консервують, варять варення, виготовляють вино та інше. Адже тут фруктових дерев немає через великі морози і довгу зиму.

І ось в другій половині травня 1946 року мою бригаду направляють вниз по Камі в м. Березняки, де в роки 1-ї п'ятирічки побудований відомий на весь Радянський Союз Березняковський хімкомбінат, який виробляв хімічні добрива, соду та багато іншої продукції хімії. Мені дуже хотілось побачити цей гігант хімії. Проїшли ми пішки близько 50 км лівим берегом Ками у селище Усольє. Це селище міського типу. І нам треба було перепливти Каму на лівий берег в селище Льонва біля м. Березняки. Моста через Каму немає, можна тільки перепливти човном. А в цей час на р. Камі льодохід. У північних верхів'ях Ками тане крига і велика кількість її рухається по Камі вниз величезними шматками. Річка стає білою. Крига рухається день і ніч безперервно. Кілька діб ми ждали, що припиниться льодохід і не діждались. Вирішили наймати місцевих перевозчиків, які садовитимуть на човен кілька чоловік. Один з них стоячи відштовхує кригу в сторону, щоб не вдарили в човен і не перекинули, інші веслюють по черзі. Якщо ж прозвіаєш відштовхнути крижину, човен ударом розвертає на 180о. Це страшна стихія, в якій кожної хвилини можеш загинути в безодні ріки. Ледве переплили на протилежний берег, пощастило обійтися без трагічних пригод. Після переходу Волги по тонкому льоду (про що я писав раніше) це друге страхітливе форсування ріки, що могло коштувати життя після війни.

Прибувши в селищі Льонва (нам була дана адреса) ми влаштувались на квартиру в одній кімнаті дерев'яного будинку (правда, всі будинки тут дерев'яні) і на другий день приступили до роботи розвантажувати платформи з рейками вузькоколійки, призначені для нашого будуправління. Частина робітників я відпускав на заробітки: розвантажувати вагони на станцію, баржі із сіном та деякими матеріалами. Це поповнювало наш бюджет. Харчувались в місцевій їдальні не дуже ситно. Через кілька днів повинь затопила селище і прийшлося щоденно з квартири впливати на примітивних плотах, що часто перекидались на воді разом з пасажирами,

що було не дуже приємно в прохолодній воді вище колін. Через кілька днів прийшла на буксирі баржа з управління, і рейки повантажили на баржу. Самі теж розмістились в ній.

Припливши в управління, одержували зарплату та продуктові карточки і знову повертались назад на річковому трамваї - невеликому пароплаві, який перевозив пасажирів. А його остання стоянка була в сусідньому населеному пункті, з якого треба було йти до 10 км. Часто приходилось йти вночі, а дорога – просіка в лісу, що не дуже приємно, а вночі страшно, бо були лісові звірі. І так кілька разів. Я і листи писав з сел. Льонва і одержував там з дому. В Березняках я вперше після війни сфотографувався, коли мені було 25 років. Фотокартка і на сьогодні зберігається.

Нам вже видали військові білети. Звідкись в мене виникла ідея написати в Москву генерал-полковнику Голікову, що відав репатріацією військовополонених, щоб дав дозвіл на виїзд для вчителів. Десь я дізнався, що нібито вчителів відпускають. Незабаром одержав відповідь позитивну. Але в управлінні вимагають виклик з місця роботи. Пишу додому, щоб в райвно взяли довідку-виклик. Незабаром надіслали, і я одержав розрахунок і паспорт.

Після повернення з Березняків я ще більше місяця працював при управлінні. Два рази їздив у відрядження в м. Перм, посилали по різних справах. Зв'язок з останнім центром тільки водою по Камі пасажирським пароплавом. Сідаємо в сел. Пожва - від нас 5 км до райцентра сел. Чермез, потім в обласний центр. Такий маршрут я вибрав і коли повертався.

Літо в цих широтах на Середньому Уралі коротке і прохолодне. Ночі дуже короткі і світлі, а день довгий. І постійно дуже жалять комарі. Треба весь час ходити з гілкою дерева і відганяти. В річці Кама багато різної риби, особливо щук. Місцеві риболови наловлюють її дуже багато, а ми не вміли.

І ось наступив день мого від'їзду. Розрахували мене 20 серпня 1946 року, рівно 5 (п'ять) років, як мене мобілізували 19 серпня 1941-го на війну. Яка була радість – нарешті я від'їжджаю, зустрінуся з рідними, друзями, знайомими!

Мене розрахували, дещо я прикупив на картки. Майстри зробили мені дерев'яну валізу, хтось дав армійський речовий мішок, і з цим багажом

я вирушив на пристань сел. Пожва. Остарбайтер з Кіровоградської області допоміг мені донести багаж і в ніч з 21 на 22 серпня я відплив до обласного центру.

Влітку на пароплаві дуже приємно, тихо пливе, тільки чути, як хлюпають лопасті-колеса, а по боках мальовничі берега, вкриті віковичним лісом, і дуже рідко видно по берегах поселення та невеликі містечка. А вночі по річці світять буї. Там часові лампи, що видно капітанові водний шлях, щоб не впливати на міліну. Більше доби треба було плити до обласного центру м. Перм.

Прибувши на пристань м. Перм, я взяв квиток на пароплав до м. Казань, бо з квитками на залізницю було тяжко. Пасажирський пароплав був комфортабельним, великого тону, річковий красень, 4-х поверховий. Його назва, здається, «Клим Ворошилов». Він міг розмістити понад 1000 пасажирів. В ньому були каюти від 1 до 4 класу, відповідно купе на 1-2 людини і загальні – найдешевші. Рухались до Казані більше 4-х діб. Під час плавання спостерігали мальовничі береги Ками, вкриті лісом, високий правий берег і пологий лівий. Пароплав зупинявся на пристанях, об'являвся час стоянки. Інколи стояли по кілька годин. Можна було йти в населений пункт, в місто.

На пароплаві

Пам'ятаю, що довго стояв пароплав в м. Чистопіль, і я зміг сходити в місто, купити хліба і деяких продуктів на карточки. Прибув в Казань 26 чи 27 серпня. Це велике місто з багатьма історичними пам'ятками, столиця Татарської АССР. По місту я зробив пішохідну екскурсію на деякі вулиці, щоб подивитися на місто. Тут руйнувань від війни не було, бо місто далеко було від фронту. В ньому формувались дивізії і полки на фронт та навчались командні кадри по різних спеціальностях, вироблялось багато озброєння різних видів для оснащення армії. В Казані я взяв білет на залізничній станції до м. Харків. У черзі за білетом познайомився з дівчиною, яка теж їхала до Харкова, а потім десь в райцентр, де працювала. Так ми разом в одному купе через 2

доби прибули до м. Харків на Україну.

Тут я купив білет до ст. Долинська на поїзд Харків-Херсон, останній відрізок дороги додому. Чим ближче було додому, тим більше хвилювання охоплювало мене, адже більше 5 років не був вдома, не бачив рідних і близьких.

Сів у вагон, який був погано оснащений. В ешелоні були навіть вантажні вагони. З вагону спостерігав, який вигляд мали населені пункти після війни. Адже всього 2 роки, як на Україні закінчились воєнні дії. Скрізь руїни, згарища. В більшості станційні споруди зруйновані, тільки деякі вокзали вціліли, в тому числі і в знайомій Долинській. Під'їжджаємо до Долинської, охопило ще більше хвилювання. Приїхав туди в другій половині дня 2 вересня 1946 року. А виїхав звідси 21 липня 1941 року...

Повернення додому.

На вокзалі зустрів 2-х дівчат з Котової, які чогось прибули в Долинську. Вони вже були дорослі, а коли я від'їжджав, то ще бігали підлітками. Вони мені і розповіли про село і де стоять підводи туди, бо машин тоді не було. Але я пішов на вулицю ім. Кірова, де жив д.Федір і звідки я виїжджав на війну. Тут же жив і мій брат Гриша, який працював фельдшером в залізничній лікарні і одержав бронь, на війні не був, бо обслуговував залізничників. А залізничники були на військовому положенні.

Хвилююча зустріч з д. Федором і т. Полею та незабаром з братом Гришею. Безкінечні розповіді як пережили війну, а я розповідав про себе, що я переніс, пережив за ці тяжкі 5 років. Згадали брата Ваню, який біля двору був тяжко поранений і через кілька місяців помер у великих муках. А я з такого пекла вирвався живим і здоровим...

Через день десь дістали велосипед, і я, покинувши свої речі, поїхав додому з райцентру Долинська.

Дома мене зустріла мама і бабуса: плач і радість. Село тяжко впізнати. Багато хат зруйновано, спалені покрівлі, темні солом'яні стріхи. Люди одягнуті в латані куфайки та інший одяг, навіть трофейний. Таке і взуття. Багатьох жителів немає в живих з війни, або ж загинули дома під час обстрілів.

На вечір зійшлися родичі, сусіди і односельці. Одним з перших прийшов зустрічати мене сусід, товариш з дитинства Ст. Дм. Лисиця. Він повернувся пораненим з війни ще весною 1945 року. Мати пригостила (чим було в неї) односельчан, що зійшлися мене зустріти. Радість і хвилювання, що нарешті після п'яти років мого поневіряння я прибув додому і побачив моїх рідних і друзів. Але багатьох моїх ровесників старших і молодших жителів села не було. Їх забрала війна, полягли вони смертю хоробрих в боротьбі з ненависним, жорстоким ворогом на своїй землі і європейських країнах, де добивали фашистів. Багато розповідали мені, що прийшлося пережити в період війни і окупації, хто загинув в селі, хто на фронті, про що я пишу далі.

Визволення.

Частина молодих хлопців і дівчат працювали на будівництві дороги Кривий Ріг – Кіровоград, де також були тяжкі умови праці, під наглядом німецьких солдат і поліцаїв. Карали за найменшу провину, яку знаходили наглядачі. Кількох жителів села було покарано на смерть фашистами.

Та незабаром фашисти відчували удари Радянської армії під Москвою, Сталінградом, а потім в липні 1943-го на Курсько-Орловській дузі. З цього часу почалося масове звільнення міст і сіл України. Під переможними ударами Радянської Армії німецько-фашистські війська, несучи великі втрати відходили до р. Дніпра, намагаючись затримати наші армії на Дніпрі, проголосивши неприступність так званого Дніпровського валу. Була звільнена протягом серпня-вересня майже вся Лівобережна Україна. Наші воїни зходу почали форсувати водну перешкоду р. Дніпра і вже в кінці вересня 1943 року було захвачено і звільнено значну територію України на правому березі Дніпра, утворено десятки великих плацдармів, на які стрімко переправляли війська з лівого берега. Ворог чинив відчайдушний опір нашим десантам, що висаджувалися на правому березі Дніпра. Йшла жорстока, кровопролитна битва за Дніпро, яка увінчалась повною перемогою Радянської Армії.

На напрямку Кіровоградської області було утворено і відстояно плацдарми на Дніпрі біля сіл Деревіївка та Куцеволівка. Звідси і почалося звільнення нашої області, її районів і сіл. Це було у вересні і жовтні 1943 року. Розширюючи плацдарми і знищуючи живу силу фашистського ворога, радянські солдати звільняли міста і села України в т.ч. і Кіровоградську область. Першим звільненим райцентром в Кіровоградській області було смт Петрове - 23 жовтня 1943-го, що знаходилось на відстані 20 км від нашого села. Як розповідають старожили, було чути гул і обстріли наступаючих військ. Люди припадали до землі, слухаючи канонаду. З'явилася наша авіація: штурмовики ІЛ - 2, які розганяли фашистів, палили і знищували їхню військову техніку. Німці панічно відступали. Наші солдати без бою ввійшли в село 28 жовтня 1943 року.

Це була величезна радість жителів села. Наступ продовжувався. Були звільнені майже всі села району, в т.ч. і райцентр м. Долинська. В селі майже все вціліло. Тільки дещо було спалено фашистами. Та радість звільнення була недовгою. Через кілька днів фашисти, одержали підкріплення у вигляді танкових дивізій на ст. Куцовка, Шаровка,

Фундукліївка та інші. Штурмували частини Радянської армії на звільненій території. При підтримці авіації танкові з'єднання фашистів, маючи перевагу в техніці, нанесли сильний удар і відтиснули наші війська майже до річки Інгулець. Був захоплений і м. Кривий Ріг, який було звільнено в жовтні місяці 1943-го. Розгорівся жорстокий танковий бій між с. Водяне, Бабенков і смт. Петрове. Внаслідок цього бою фашистські дивізії були відкинуті на 5-10 км, ворог не перейшов на лівий берег Інгульця. Лінія фронту почала стабілізуватись. Знову село Варварівка та інші села відчували жорстокі дні окупації у прифронтовій зоні. Фашисти знущалися над жителями села, грабували їх. Навіть комендант повернувся в село і розшукував з допомогою поліцаїв все, що забрано було в його резиденції - в приміщенні семирічної школи. В кого що було знайдено, піддавався суворому покаранню.

Фронт поступово наближався до села. Незабаром були звільнені хутори, що належали до Варварівки і Варварівського району, Новомосковськ. За ці населені пункти точилися запеклі бої, внаслідок чого загинули сотні наших солдатів.

Лінія фронту наблизилась до села і простяглася вище східної частини і йшла через західну окраїну села понад селом до с. Верблюжка Новгородківського району, яке було повторно звільнено в грудні 1943-го. В східній частині лінія фронту йшла до с. Баштине, Костівка, Лозоватка (Криворізьського р-ну) і через рудник ім. Леніна, Терни, Кам'яне поле, с. Зелене. В селі були розміщені фронтові солдати, польові госпіталі, різні служби по забезпеченню фронту.

В селах було відібрано всю худобу і продукти харчування. Село час від часу піддавалось обстрілам, навіть з ракетної зброї катюш. Стріляли по ворогові, а попадало і мирним жителям. Багато з них було поранено і вбито. Один з них і мій брат Ваня (1927 року народження) був тяжко поранений під час мінометного обстрілу і передчасно помер у квітні 1944-го вже після звільнення, перенісши величезні страждання. Жителі села переховувались в погребях, копали глибокі ями під хатами та інші схованки. Тих жителів, кого впіймали, відправляли на лінію фронту будувати бліндажі, копати траншеї, окопи тощо. Масово розбирали покрівлі хат і сараїв, школи для будівництва бліндажів. Час від часу з'являлися в село розвідники нашої армії, і селяни їм допомагали, але це було великою таємницею. Фашисти розстрілювали за кожний вияв допомоги нашим солдатам. Було кілька випадків розстрілу під виглядом партизан, заставляли власноручно копати

собі яму. Величезні страждання переносили жителі села: і холод (адже це було в зиму 1943-44 років), і голод, і постійний страх перед обстрілом і фашистом. Була відсутня будь-яка їжа, нормальний одяг. Трупі валялись по селу, бо на цвинтарі стояли вогневі точки, деякі родичі хоронили своїх загиблих по дворах, в садках, а потім після звільнення села переносили на цвинтар.

З наближенням днів звільнення села фашисти почали масову евакуацію жителів села. Всі, кого знайшли у схованках, заставляли негайно зібратись, зійтись у вказаному місці і під конвоєм вели до с. Братолюбівка (10 км), а потім далі. Старі і малі, німечні і жінки з немовлятами і малими дітьми без харчів гнали в тил. А дорога була суцільним болотом (зима 1944 р. була дуже м'якою, теплою). Багато не витримували, відставали. Деякі жителі, глибоко закопавшись, лишилися в селі і зустріли визволителів.

Моя бабуся теж була евакуйованою в с. Братолюбівку і звідти втекла. Ті, що повернулись після визволення, вже вдома нічого не знаходили, крім голих стін, вибитих вікон і хат без дверей і даху.

Про день визволення. 29 лютого 1944 року після короткої артпідготовки наші солдати захопили східну частину села. Почалися запеклі бої за село, які спалахували то в одній, то в другій частині села. Фашисти, що затримали наступ радянських військ, намагалися чинити відчайдушний опір, переходячи в контрнаступ. В тили підкидалось підкріплення. Особливо жорстокі бої були в с. Котівка (східна частина села, яка мала свою назву), в центрі села (Слюсарівка) та біля клубу і приміщення семирічної школи. Тут фашисти стояли на смерть до повного їх знищення. Наступ вели 73-я Сталінградська дивізія, 228-а, 57-а армія, 58-а гвардійська дивізія. Втрати несли і наші військові частини. Недалеко від нашої хати група німецьких солдат намагалася проникнути в тил наступаючих. Та вогнем з 50 і 82 мм мінометів наші артилеристи повністю їх знищили. Там по городах і були вони закопані.

Протягом тижня точилися бої за звільнення села. І нарешті 8-го березня 1944 року бої в селі стихли. Лінія фронту відкотилась на південний захід. Незабаром, 12-го березня було звільнено районний центр. Жителі, що були вигнані, почали повертатися в село.

В нашому селі був тяжко поранений Герой Радянського Союзу гв. капітан В. О. Засядько. У зв'язку з необхідністю гв. капітан Засядько 29-го

березня один з перших з групою солдат увійшов в с. Котівка. Але фашисти під будівлею школи ладнували вогневі точки і на одну з них напоролися солдати і понесли втрати, в т.ч. і Г.Р.С. Володимир Олексійович Засядько, пізніше похоронений в смт. Петрове на меморіальному кладовищі. Нині середня школа с. Варварівки носить його ім'я.

На світлині стенди шкільного музею з портретом В.О. Засядька.

В музеї бойової слави в приміщенні Варварівської середньої школи є куточок героя свого часу. Юні слідопити вели переписку з сестрою героя, його однополчанами. В колишньому колгоспі ім. Кірова носить його ім'я і поле, де стояла батарея артдивізіону, а на окраїні встановлено його барельєф.

В боях за село Варварівку взимку 1943-44 років та при визволенні села загинуло близько 1500 солдатів і офіцерів. Вони проявили безсмертний подвиг в боротьбі з фашистами за свободу і незалежність нашої Батьківщини. Вічна їм пам'ять і слава!

На території села знаходяться чотири братські могили, на яких

встановлено пам'ятники і меморіальні плити з прізвищами загиблих воїнів. Але більше половини воїнів лежить в інших могилах, а імена їх невідомі...

Учні середньої школи починаючи з 60-х років ведуть пошукову роботу, щоб встановити імена загиблих воїнів. Десятки імен було встановлено. З багатьма рідними вели переписку. Сотні рідних загиблих воїнів відвідали місця боїв та братські могили, де поховано визволителів.

Прифронтове село Варварівка було дуже зруйноване і розграбоване. Після визволення в селі налічувались кілька корів, десяток трофейних коней. Всі с-г роботи приходилось виконувати вручну в основному жінкам, дітям і престарілим, які не підлягали призову в армію. Наполегливою, тяжкою працею вони вирощували с-г продукти. Все відправлялось на фронт діючій армії, яка вела запеклі бої, звільняючи країни Східної Європи від фашистських поневолювачів. Ще більше року йшла жорстока битва з фашистським ворогом до переможного кінця - 9 травня 1945 року.

Навіть ще й сьогодні предмети війни знаходять на полях, в дворах, на пасовищах. В селі після звільнення були великі руїни, приміщення школи, а також ферми і культосвітні заклади напівзруйновані.

Післявоєнні роки.

У всьому відчувалась велика бідність, невлаштованість. Тільки почало налагоджуватись післявоєнне життя, але вже в 1946-му склалися несприятливі погодні умови, що призвели до неврожаю. Майже 3 місяці влітку і на початку весни не було дощів, і зібрали дуже мало зерна, та і те вивезли в рахунок 2 хлібозаготівель. Все це викликало великий голод в 1947-му році. Люди використовували для їжі все, що знаходили: бур'яни, насіння буряків, відходи та інше. Та все ж було багато випадків смерті, дистрофії з голоду.

Я майже місяць відпочивав, а потім з 1 жовтня 1946 року влаштувався на роботу викладача історії і географії Варварівської 7-річної школи. Перед цим в кінці вересня я з'їздив в село, де працював до війни, щоб забрати свої речі. Нажаль, мало, що залишилось. Документи знищили.

Побував я і в університеті, де вчився до листопада 1940 р. На щастя, там збереглися мої документи. Повернули мені атестат про закінчення середньої школи і дали довідку з переліком предметів з оцінками, які я проходив протягом 1938-40 років – 2 курси. На основі цих документів я влаштувався на роботу вчителя. Педколектив школи був різного віку і мало мені знайомий. Лише директор школи – Бельберт Іван Михайлович, якого я знав до війни та вчитель української мови - Сердюк Ол. В.

На світлині вчителі і учні, післявоєнні роки:

Умови роботи в школі вкрай печальні. Приміщення частково відбудували, але було дуже тісно. Класи переповнені, учні – переростки, так як 2,5 роки не навчались. В 7-му класі були діти 17-18, а в молодших - 14-16 років. Не вистачало паперу, зошитів, підручників. Писали на книжках, газетах, хто що

знайшов. Одяг і взуття дуже погані, бо все зносилось, а нового не було де купити. Але треба відзначити, що більшість учнів вчилися старанно і вели себе дисципліновано.

На світлині – музей Варварівської середньої школи:

Учні приймали активну участь в позакласній роботі. Вони до 1 місяця працювали в колгоспах, допомагаючи зібрати врожай пізніх культур, збирали металобрухт (в більшості останки військової техніки). Школа зайняла I - ше місце в районі по збору металобрухту і одержала премію: патефон і радіоприймач. Також учні активно працювали в гуртках, в художній самодіяльності. Адже діти пережили лихоліття війни, багато з них втратили батьків, братів, сестер і навіть повністю рідних.

Для незабезпечених дітей давали деяку допомогу, організовувалось харчування. Та все це не могло згладити втрати принесені війною.

Учні доглядали братські могили, яких на території Варварівки чотири, та багато маловідомих поховань. В школі наполегливо проводилось військово-патріотичне виховання на прикладах мужності і героїзму проявленого радянським народом в роки Великої Вітчизняної війни.

Вчителі теж були погано забезпечені. Зарплати не вистачало, навіть, на харчування. Бідним був одяг і взуття. Але це були тимчасові труднощі повоєнного періоду. З роками життя покращувалось, з'явилися

в продажі товари першої необхідності. З 1 січня 1948 року була проведена грошова реформа і відмінена карточна система. Все, що поступало в продаж продавалось без карточок, знижувались періодично ціни на товари.

Наполегливою працею жінок і дітей, фронтовиків, що повернулись з війни, за кілька років було відбудовано основні приміщення колгоспів. Складено з розбитої техніки декілька тракторів та інший с-г реманент. Почали вирощувати непогані врожаї. Дещо поліпшувався матеріальний рівень життя. Але ще була велика бідність. Багато жителів мешкали в землянках, або в напівдобудованих хатах. Та все ж до 1949-50 років досягли довоєнного рівня с-г виробництва. Дещо вже придбавши з техніки та с-г інвентаря.

На світлині з шкільного музею Черномаз О.Д. з дітьми:

Повернувшись до роботи в школі. П'ять років я майже нічого не читав і прийшлося надолужувати прогаяне. Та за короткий період основи педагогічної науки, методикою викладання та виховним процесом в школі я оволодів, опрацював відповідну літературу, хоч її було і не

вдосталь, дещо переймав від товаришів по роботі. Пізніше, влітку 1948 року я вступив на заочне відділення Криворізького педінституту на фізико-математичний факультет, на III – й курс. Перші два курси університету мені було зараховано. Закінчив я педінститут в 1952 році.

Народне господарство країни відбудовувалось, поступово залічувались рани війни. В школі теж замість примітивних столів і ослонів вже в 1948-му році виготовлено і розміщено дерев'яні парти, учням стало набагато зручніше сидіти і писати.

Кращі, більш досвідчені педагоги займалися лекційною роботою серед жителів. Мені не раз доводилося ходити на віддалені хутори (Ново-Московськ, Варварівка II) для читання лекцій, проведення бесід, політінформації. Зараз цим не займаються, бо в більшості жителів є радіо, телевізори.

Часу було мало. Навчання в II-гу зміну. Зимою останні уроки проводили при газових лампах (електрики не було), що не видно й учнів на задніх партах. В класних приміщеннях холодно, бо опалення груб проводилось до 1951 р. соломною. В учнів замерзало чорнило, не говорячи вже про ноги. Сиділи діти на уроках одягнуті і голодні. Все це створювало несприятливі умови для навчання. Та все ж, як я писав, більшість вчилися старанно.

Окремі учні будучи переростками не кінчали 7 класів, залишали школу і йшли працювати в колгосп, або їхали в міста і вступали до профтехучилища або ФЗН.

В кожного із вчителів, були погані сільські хати з примітивними саморобними меблями, відсутній належний одяг, взуття.

На території села і в степу залишилась після військових дій велика кількість вибухово-небезпечних матеріалів. Увесь час з учнями проводилися бесіди про обережність, про заходи безпеки. Та не дивлячись на попередження, окремі учні в позаурочний час займали ці предмети, що призводило до нещасних випадків. В моєму класі підірвався учень на міні, яку знайшов десь в окопі. А всього по школі за післявоєнні роки загинули або стали каліками більше 10 учнів.

Пригадуються дні роботи в школі: перші дзвінки, підготовка і проведення свят, зустріч Нового року, проведення найбільшого свята - Дня Перемоги, свята Великого Жовтня та інших. У всіх цих позакласних заходах учні в повоєнні роки були дуже активними.

Вчительський колектив організовував художню самодіяльність, виступали в клубі, який був біля старої школи (в бувш. церкві), а потім в клубах, побудованих колгоспами. А їх спочатку на території Варварівки було до 10, а пізніше були укрупнені - стало 6, а потім 2 і звели до одного вже в 70-х роках.

В 1949 році мене призначили завучем школи, роботи побільшало і доводилось по 12 годин бути в школі.

Дещо про особисте.

Я вже писав, що повоєнні роки були дуже тяжкими, особливо в матеріально-побутовому становищі. Але радість Перемоги над запеклим ворогом, радість вільного життя дещо згладжувала ці труднощі. Війна, що минула, принесла в кожную хату втрати рідних і близьких, яких ще і на сьогодні оплакують. Та люди працювали з ентузіазмом, щоб підняти все зруйноване війною і покращити життя. Діти з малих років привчалися до праці. Адже в більшості всі види с-г робіт виконувались вручну, техніки і живої тягової сили було дуже мало. На село було всього кілька корів, в т.ч. і в моєї мами. Це була велика допомога. Мати знайшла свою корову в с. Порфирівка.

Корова не тільки давала молоко, нею і орали, волочили, сіяли, запрягаючи в ярмо. Нинішнє покоління цього не знає.

В селі в повоєнні роки було дуже багато молоді. А з часом значна частина вибула в місто. Оплата праці в колгоспах була дуже низькою і це примушувало молодь йти на роботу в місто. Я теж думав тимчасово попрацюю у с. Варварівка, а потім перейду в Дніпропетровську обл. і зокрема в Новомосковський р-н, який мені сподобався ще до війни. Адже я 10 місяців там попрацював і звідти взятий і на війну. Та доля склалася інакше.

Коли я почав працювати в школі з жовтня 1946 року, моя майбутня дружина Катя вже працювала класоводом в Котівській початковій школі. Я, звичайно, знав її з дитинства, коли її взяв з Бокової Ільченко Павло Дементійович. Її батьків безпідставно розкуркулили і вигнали з хати. Сім'я була велика і Ільченки взяли її, найменшу в сім'ї - 6 років, в 1931 - 32 роках, коли наближався голод. Вона спершу не хотіла, кілька разів тікала, а потім звикла і вже десь в середині 30-х років, коли її хотіли повернути назад, вона не захотіла їхати до своїх рідних батьків. Так і виросла в котівців Ільченків. В 1932-му пішла до 1-го класу, а в 1941-му закінчила 9 класів.

Два рази сім'я виїжджала в Долинську, а потім в Казанку і десь 1937 р. повернулися знову в свою хату, де нині наша кухня. Так і залишились тут. Батько Павло Дементійович працював увесь час бухгалтером в колгоспі,

а потім на елеваторі в Долинській та інших місцях. Почалася війна і його мобілізували в армію в будьонівські війська. В громадянську війну він був будьонівцем, служив в кавалерії. Та в перші місяці війни, десь під Одесою, їхню частину німці і румуни розбили, він потрапив в полон і десь там і загинув чи з голоду чи був розстріляний або через хворобу. Його жінка, бабуся Катерина, дуже оплакувала його до самої смерті. Померла вона 9 листопада 1961 року у віці 66 років.

Під час окупації Катя і її мама Катерина жили вдвох, дуже бідували. Їх ганяли на різні роботи, де вони часто простужувались. До того ж і перед війною Катя захворіла тифом. Йшла в школу в Бокову за 9 км і провалилася на ставку у воду, застудилась і 2 місяці лежала в лікарні в Братолюбівці. Це відбилося в майбутньому на її здоров'ї. Потім після звільнення в 1944 році вона пішла на підготовчі курси в Криворізький учительський інститут, а згодом вступила до інституту, коли ще в 1944-му йшла війна. З III курсу вона припинила навчання через погані матеріальні умови і влаштувалася на роботу вчителькою молодших класів в Котівську П.Ш.

Коли я повернувся додому, я її зустрів і не міг впізнати. Вона була така доросла і красива і вона мені сподобалась. В жовтні 1946-го ми почали зустрічатись, майже щоденно. Я приходив до неї і ми разом готувались до уроків при світлі каганця, бесідували, згадували минуле пережите. Читали разом книжки, які десь здобули. Ми ніколи не сперечались, дружба в нас була міцною.

В неї був хлопець Володимир (двоюрідний мій брат), але він при відступі німців був вбитий снарядом під Братолюбівкою. Там і захоронений на кладовищі. На жаль, до нього ніхто ніколи не приїздив і зараз там, мабуть, і могили не знайдеш. Ми кілька разів заїжджали, десь в 50–60-х роках. Чомусь і брат Толя не був біля нього. Для нас це дуже дивно, що він не так далеко і залишився в забутті...

Ми зустрічалися до вересня 1947 року. У вересні ми стали жити разом. Катя не захотіла йти до мене, то мені прийшлося перейти до неї. А причина проста – разом зі мною жили дві жінки, моя мама і бабуся та ще і третя прийде, то виникнуть конфлікти. І вирішили бути в цьому дворі, де я зараз живу, бути разом.

З часом зайнялися ремонтом хати і сарая, а потім в 1962-му побудували нову хату. Перед цим в 1948 році 19 серпня в нас народилася

перша донька Наталка. Ми були дуже раді. Та на жаль, склалося так, що дружина опинилась в скрутному становищі. А справа була ось в чому. В кінці 1947-го один комплект комбінованого класу (здається 1 – 3 класи) перевели в Ново-Московськ. Звідти ходили в нашу школу багато дітей. Як я вже писав, в післявоєнний період не було одягу і взуття, доношували старе, що в кого було. Діти йдучи до школи в Котову перемерзали, а зими були суворі. Спочатку в одній з хат в Ситаївці обладнали приміщення. І Каті, на той час молодій вчительці, випадала доля ходити за 5 км навчати дітей. Тепер, навпаки, перемерзала вчителька в дорозі (щоденно 10 км), а діти були близько від домівок. Топити не було чим, в хатах холодно. Одного разу Катя, прийшовши з дому, напилася холодною води і незабаром тяжко захворіла ангіною з високою температурою. Кілька днів вона пролежала в ліжку, а потім знову ходила навчати дітей. З того часу в неї від ангіни з'явилися різні хвороби. Ангіна увесь час давала про себе знати, не допомагали і ліки. І лише в 1959 році їй зробили в Кіровограді операцію по видаленню мигдаликів.

Після народження Наталки моя дружина Катя була дуже короткій час у відпустці, потім 2 тижні навчала дітей в селі. Школа була в тій хаті, де побудувався д. Митя. Потім з невідомих причин її знову направили в Ново-Московськ. Наталці було тоді трохи більше місяця від роду. І вона змушена була залишати її на 7 – 8 годин без годівлі. Це звичайно відбивалось на здоров'ї дитини і матері. Доглядала дитину бабуся Катерина. З великими труднощами пережили осінь і зиму 1947 – 48 років, потім 1949 рік. Коли вже підросла Наталка, то стало легше. В час великих морозів її мама Катя не йшла в школу.

В 1949 році я потурбувався і Катю перевели у Варварівську 7-річну школу на посаду викладача біології і географії. З цього року ми вже ходили на роботу разом.

З 1949 року мене призначили завучем школи. В мене стало менше навантаження уроками, але більше іншої роботи по організації навчально-виховного процесу. В школу було призначено кілька молодих вчителів, дещо придбали з навчального приладдя. Але умови роботи в школі залишилися складними. Двозмінне навчання, переповнені класи учнями (в школі було понад 300 учнів), тіснота в приміщеннях. Багато з учителів почали навчатись заочно, щоб здобути належну освіту, але жили ще дуже бідно, хоч дещо почали справляти з одежі. З 1948 року після реформи і відміни карточної системи з'явилися в продажі тканини, деякий одяг,

взуття. В 1949-му восени ми навозили соломи і перекрили покрівлю хати, яка під час дощів протікала, бо була пошкоджена під час боїв.

Завели деяке господарство: корову, поросся, курей. Зерно купляли і мололи в примітивному млині в колгоспі. Так як ми одержували зарплату щомісяця, то мали можливість купляти все необхідне, що було в продажу. Магазили в той час були, але в них був дуже малий асортимент товарів. Не дивлячись на тяжкі повоєнні роки, зарплату вчителям ніколи не затримували. В 20-х числах щомісяця ми її одержували.

Вже на початку 50-х років я купив радіоприймач на батареях. Це була велика радість. А потім виписали швейну машинку.

Та нажалі, хвороби мою дружину не покидали. В 1950-му після заочної сесії, де я навчався в Криворізькому педінституті, у серпні я з'їздив у м. Москву по квитку залізнодорожника, який видавали щорічно працюючим на залізниці. Брат Федя працював фельдшером в Новому Бузі на залізничній станції. В Москві я дещо купив з одягу і взуття.

В час моєї відсутності Катя перебирала картоплю прямо в погребі в легкому одязі і знову застудилась. У зв'язку з цим, влітку 1951 року, ми придбали путівку в санаторій в м. Бердянськ, де вона лікувалась і дещо стан її здоров'я покращився. Але під осінь в 1952-му в неї загострилась хвороба печінки, і прийшлося направити її в обласну лікарню, де вона провела майже місяць. В той час було дуже тяжко з транспортом. З труднощами добрались в Кіровоград. Після влаштування в обласній лікарні я повернувся додому тільки під ранок. З Куцівки пішки в нічний час я прийшов додому. Через місяць після лікування Катя повернулася додому (вже і не пам'ятаю, як вона добралась). Її радо зустрічала Наталка, якій було на той час 4 роки.

1952 рік ще пам'ятний і тим, що я закінчив Криворізький педінститут і одержав диплом про вищу педагогічну освіту. Закінчилися поїздки на сесії взимку на півмісяця і влітку на місяць. Здав я державні іспити, в основному, на «4», «5», але головне диплом і підвищення зарплати та, звичайно і знання. Перші 2 роки - 1948 і 1949 я квартирував в Шубенків на Карнаватці. В них під насипом була маленька хата і ще з десятків дворів біля річки Саксагань, яка протікала в кінці городів. Потім в 1950-му я вже квартирував у Мельниченків. Вони виїхали з Бокової в 1949 році, а ми про це не знали. Квартира в них була далеко в центрі міста, в районі Східно-

Сортувальної станції за Коксохімом. Треба було їхати трамваєм з 1 годину до кінця маршруту, а потім з півкілометра йти пішки. Але тут було мені зручніше. Та влітку приїжджала і Катя з Наталкою. Навіть приходили в інститут. Спершу пускали Наталку в аудиторію, де я навчався. Вона бігла і кричала до мене, а потім заходила Катя.

З поїздками в Кривий Ріг теж була проблема. З трудом приходилось влаштуватися на вантажній машині в кузові, або їхати поїздом через Долинську, а з Долинської теж чим прийдеться.

В той час ще не було ні автобусів, ні вантажних машин чи інших засобів пересування для населення. У нас з дружиною виникла ідея купити автомобіль власний. А в той час десь з 1949 – 50 років вперше в нашій країні була продаж легкових автомобілів для індивідуального користування. Ці автомобілі випускав Московський автозавод малолітражних автомобілів Москвич 400, 401, а Горьківський автозавод випускав автомобілі «Победа». Ці автомобілі випускались на базі німецьких заводів, які були передані нашій країні, як репарації після війни десь в 1945 – 46 роках. Хоч це автомобілі були і не такі досконалі, як сучасні, але досить прохідні для тодішніх ґрунтових доріг.

Почали ми з Катєю збирати гроші, десь в чомусь економити, щоб купити автомобіль. А коштував він на ті гроші, порівняно не дорого - Москвич 401 – 9000, а «Победа» - 16000 рублів відповідно. Ми стяглися на дешевий, хоч кращий був дорожчий. Одержували ми тоді разом до 900 руб. за місяць. У березні на канікулах я поїхав до Києва, і записався на чергу в автомагазині, який був тоді єдиним на Україні. Але треба було раз на місяць, а під кінець і щотижня по вихідних приходити, відмічатись в черзі на комісії, яка обиралась чергою. Я цього не міг робити, але в Києві працював з Варварівки один житель - Глушко. Я з ним познайомився, як він приїжджав у Варварівку до родичів. І за плату доручив йому підтримувати мою чергу. Через 5 місяців він мене викликав телеграмою, що черга наближається і скоро придуть автомобілі. Я виїхав до Києва десь у серпні, але автомобілів не було. Потім мене викликали повторно в другій половині вересня, і я ще днів 10 ждав прибуття в продаж автомобілів і лише 30 вересня оплатив автомашину і зі складу на станції одержав. Найняв шофера з Києва для перегонки автомашини. Багато було покупців з Кривого Рогу. На той час в них вже були автомашини у власності і вони часто приїжджали у Варварівку на ярмарки.

Я був перший, хто купив автомобіль у Варварівці. Один вчитель

ще купив в Олександрівці. А було це в 1954 році.

На світлині 1955 року перший автомобіль в селі, Черномаз О.Д., на задньому плані – колишня церква:

Вже рік було нашій маленькій Тані. Але перед цим в 1953-му в дружини загострилася хвороба печінки, не допомогла і обласна лікарня. І вона без моєї згоди в квітні 1954 року згодилася на операцію по видаленню жовчного міхура. Був тоді головний лікар в Долинській райлікарні Райх і він переконав її. Без будь-якої підготовки він зробив цю складну операцію. Біля Тані мами не було і з року її доглядала бабуся. Операція проведена, в основному, вдало і їй з часом стало краще, але фізично працювати ще тривалий час не можна було. Якщо куди йдемо, то я несу на руках дитину. Але в нас вже був засіб для пересування – автомашина.

Я вже через місяць самостійно їздив і в райцентр і без посвідчення водія. А через 10 місяців влітку 1955-го в Кіровоградському ДАІ я здав іспити (після самостійної підготовки) і одержав посвідчення автолюбителя. Вже десь під осінь я їздив вже в Кривий Ріг, Кіровоград, в Долинську. Нам стало легше з пересуванням. Бензин – 66, який виписував в колгоспі, та в Долинській на часопунктах. Заправстанцій тоді не було, бо було дуже мало автомобілів.

В 1955 році ми придбали путівку в санаторій «Березняки» (Харківської обл.), де моя дружина підлікувала печінку. Влітку того ж

року покращилося наше матеріальне становище і ми зайнялися ремонтом хати. Повикидали старі печі. В нижній побудували нову, а у вищій грубу, залишили вікна і двері. Про будівництво нової ще мови не було. Мало було будматеріалів, хоч дехто на той час будував глинобитні хати. А ми думали, якщо будувати то тільки зводити капітальну будівлю з цегли. Така можливість була тільки в 60-х роках. В селі масово здійснювалось будівництво нових жител і перебудова старих. Солом'яні стріхи відходили в минуле. І за 10-15 років, вже в середині 70-х років село перебудувалось повністю, зникли на хатах солом'яні покрівлі, село прикрасилось, а незабаром з'явилися заасфальтовані вулиці в селі і нова будівля школи. Зведено в 1974-75 роках прекрасне приміщення двоповерхової школи, облицьоване вірменським рожевим туфом вулканічного походження.

Дещо про себе. Мене також не минули деякі хвороби. В січні 1951 р. я раптово захворів, як пізніше виявилось холециститом (запалення жовчного міхура). На роботі в школі почалися сильні болі в правій частині живота, що мене прийшлося в нічний час по снігу везти полуторкою в Братолобівку, а потім в Долинську, бо лікар зробив діагноз – апендицит, і потрібна нібито була невідкладна операція. Але як виявилось було зовсім інше. Після 3-х тижневого перебування в лікарні я повернувся додому. А потім у березні знову приступ. Я лежав тижнів 3 – 4 в Долинській райлікарні і підлікувався.

Після лікування більш-менш дотримувався дієти, не вживав спиртного і жирної їжі і ніби все наладилося, більше приступи не повторялись. Та в 1956 році в мене виявили остимілітні щелепи від невірваного кореня зуба. Знову лікарня обласна, госпіталь інвалідів війни. Головним лікарем там був дуже досвідчений хірург, і він дуже вдало зробив мені операцію по ліквідації остиміліту. Але я втратив одного переднього зуба. Прийшлося ставити кілька металевих протезів. Та і потім ще доводилось не раз лікувати зуби і ставити протези. Хоч це і неприємна процедура, але доводилось робити.

Влітку 1957 року профком профспілки району виділив мені путівку в будинок відпочинку на 24 дні в м. Ворзель під Києвом. Будинок розміщений в дуже мальовничій місцевості в мішаному лісі. Хоч приміщення і були довоєнні, але умови для відпочиваючих були хороші, дуже красива природа, чисте повітря і зв'язок з Києвом – електропоїздом. Це вперше і в останнє я був на відпочинку. Ще раз був з дружиною Катею на морі в Одесі влітку 1965 р. Але це зовсім незрівняно з Ворзелем.

Більше мені не прийшлося бути на відпочинку до кінця моєї роботи в 1984 році - ні в будинках відпочинку, ні в санаторіях, ні в лікарських відпустках по лікарняних місцях. Віддавав себе педагогічній роботі, що не було часу влітку їздити по санаторіях або в Крим на море. Можливо це не зовсім доречно, але я намагався придбати путівку дружині, щоб вона підлікувалась в санаторії. Вона була в санаторіях 5 разів, починаючи з 1951 року з різними хворобами. Після лікування на деякий час здоров'я трималось на певному рівні, а потім знову погіршувалось.

В 1959 в обласній лікарні операції з видалення мигдаликів зробили нашим дітям - Наталці і Тані.

Як я раніше писав, в 1949 році мене було призначено завучем Варварівської 7-річної школи. В 1954 по 1956 роки я працював директором школи, а потім знову завідуючим навчальною частиною до 1963-го. В 1963 році, у зв'язку з виїздом бувшого директора, я був переведений на посаду директора середньої школи, бо Варварівська 7-річна школа в 1956 році була перетворена в середню (десятирічну).

На світлині О.Д. Черномаз з учнями

Проіснувала вона 4 роки (4 випуски) і з невідомих причин в 1962 році переведена у 8-річну. Це створило великі незручності для дітей села,

які закінчували на той час 8 класів і бажали одержати середню освіту. Треба було ходити в Кіровську або Братолюбівську СШ на відстані 10 км. І тому багато випускників залишалися з 8-річною освітою.

На світлині – збирачі металобрухту Варварівської СШ, 1962 рік

В 1963 році відбувалося укрупнення районів, Варварівська сільрада і села, що поблизу були передані до складу Петрівського р-ну. Я почав турбуватись про відкриття в селі середньої школи. Адже Наталка в тому році закінчила 8 класів. У вересні 1963-го було прийнято до 9 класу випускників 8-го класу і в 1966 році Наталка закінчила 11 класів (середні школи були на той час 11-річними). В 1966 році знову перейшли на 10-річне навчання і в цьому ж році ми зробили 2 випуски учнів 10-го і 11-го класу.

В середній школі роботи було значно більше. Учні часто залучались до суспільно-корисної роботи в колгоспах. Цим самим заробляли певну кількість продуктів для харчування. На той час в школі було добре налагоджено гаряче харчування для учнів школи. Учні молодших класів, які навчались у продовженому дні одержували 2-х разове харчування. На це асигнувались кошти з райвно по кошторису. Харчування дітей в школі давало можливість краще налагодити позакласну роботу.

Мномери допомагали колгоспові в збиранні врожаїв, виготовляли шити для снегозастигання - кожному піонерові слід було виготовити по 3 шити, саджали лісові насади, збирали стебла соевих. Із для палива, виготовляли дровинами, було організоване збирання аж більше здрать шкідливих комах. Випуск піонерів колами воду до жаток, працювали на торфу біля вилос, проводили екскурсії, турпоходи по асуду. В школі був створений пункт юнацької організації. Єдиний пункт займався дослідницькими роботами по бурячанні різних культур та овогів. Проводили досліди на дослідних ділянках. В парку виготовляли розсадку палищор, камісти, проводили піонерські висаджування на дослідні ділянки. Туркми юнацької організації. А саме: рина Добільна Горналад - нині виступає біля нашій школи.

Єдиний пункт юнацької організації на дослідній ділянці 1955 рік

В школі була теплиця, де юнності вирощували овочі, радіску, світли, влітчанні світли. Тісноту також брали мікротермо над лабораторією на творчих роботах фермерів. Вирощували лопот, талит, Туркзуд. І соняшник поклали в саду. Збирали і зводили державі навіти

Значну частину овочів одержували з дослідної ділянки, якою завідував біолог, а моя дружина вела уроки праці на ділянці. Більшість учнів старанно відносились до виконання практичних робіт на дослідній ділянці. Ще на сьогодні, вище старої школи ростуть фруктові дерева на колишній навчально – дослідній ділянці.

Робота в школі в мене займала майже цілий рік. Іноді влітку після закінчення ремонту приміщень школи я міг відірватися на 2–3 тижні. І знову з 15 серпня починалася підготовка до нового навчального року: комплектація школи учительськими кадрами, забезпечення школи навчальними приладами, підручниками, зошитами тощо. Завіз палива в більшості здійснювали в кінці навчального року, а ремонт пічного опалення влітку, а також фарбування меблів, підлоги, дверей та багато інших ремонтних робіт.

Приміщення школи не відповідало сучасним вимогам середньої школи. Побудовано воно було в 1904 році. Стіни були дерев'яні, переплетені очеретом, а потім замазані глиною, дах покрито листовим залізом, який теж треба було фарбувати, хоча б через рік.

На світлині – шкільне свято врожаю

До жовтневої революції це була двокласна школа (приблизно 6-річка), а в 1924 році була відкрита семирічна школа. Класні приміщення були не досить просторими (крім одного), але висота досягала до 4 м, був невеликий коридор. При тій кількості учнів середньої школи (до 300 учнів) це були дуже тісні приміщення. Крім головного корпусу, де розміщувалась учительська, кабінет директора, фізкабінет і навіть квартира директора, які пізніше використовувалась під класну кімнату, хімкабінет, учительську, були ще 2 допоміжні приміщення на 3 класні кімнати - так звана сторожка і колунка, де розміщались і бібліотека. В таких неймовірно тяжких матеріально-побутових умовах навчання в старій школі проводилось до 1975 року, коли було відкрито навчання в новому сучасному приміщенні, яке будувалося 5 років (з 1971 по 1975 роки).

Взимку в класних приміщеннях було дуже холодно, пічне опалення не забезпечувало відповідної температури. До 1954 року в приміщеннях були глинобитні підлоги і примітивні столи. З 1949 року поступово столи і ослони для сидіння учнів замінились дерев'яними партами, кожна на двох учнів, різної висоти, відповідно до росту учнів, що не дотримується тепер.

Увесь інвентар, що був в школі до війни, було знищено. Під час окупації приміщення використовувалось для німецької адміністрації. При визволенні у березні 1944 року приміщення школи було напівзруйновано і пізніше з великими зусиллями відбудовано.

І лише в 60-х роках почалось в селі капітальне будівництво – зводились добротні дитсадки, школа, приміщення ферм, бригадні клуби, механізовані токи, електрифікація села. Селяни почали будувати хороші цегляні будинки, зникали солом'яні дахи, з'явилися легкові авто у селян. Та нажаль, сьогодні, внаслідок «реформ», все це піддається руйнації і спустошенню. Майже повністю зруйновано приміщення ферм, культурно-освітні заклади, майстерні, комплекс.

Вже декілька десятиліть багато хороших будинків селяни залишають і переїжджають в місто. Різко скоротилась чисельність населення села. Село поступово вмирає. А загине село – загине Україна...

Будемо сподіватись, що настане час, коли держава зверне більшу увагу на село, забезпечить ресурсами, і село знову підніметься на ноги і забезпечить нашу Україну всім необхідним для життя і процвітання нашого народу.

Нова Варварівська СШ, світлина 2015 року

Світлини

О.Д. Чорномаз з учнями:

На світлині 1962 року варварівські піонери

Подружжя Черномазів

Черномаз О.Д.

Черномази

2015 рік

Урочиста лінійка, слово має директор школи О.Д. Черномаз

Черномаз О.Д., 2015

Стаття Шеремета М.С.

Ця стаття дещо повторює те, що написав сам Олексій Данилович, але я все ж таки вирішив її розмістити. Вона певною мірою доповнює те, що написано вище, розповідає більше про самого автора цієї книги.

Спогади прожитих весен

У всякого своя доля і свій шлях широкий

Т. Г. ШЕВЧЕНКО

Рядки з Кобзарєвої поеми «Сон» директор Варварівської середньої школи Олексій Чорномаз сприймає по-різному. З першим погоджується сповна, а щодо другого має власну думку. Широкий і вторований шлях, каже, стелиться не перед кожним. В одного гостинець, хоч по ньому котись, а в другого з такими баюрами, що не проїхати, ні пройти.

З долею в багатьох теж, як на довгій ниві. Середина або край радують повним колосом, а на пліщинах і вздовж меж – чортополох. Суджу по своєму родоводу. Прадід Мелетій скуштував кріпацького хліба. Дідів по татовій і маминій лінії Василя та Івана у передгрозя першої світової війни в одну зиму підкосив тиф. Вісімнадцятилітніми ніби по навроченню відійшли за земну межу тітка Мелася і мій брат Ваня. Татову сестру як зараз бачу в гарячці простудилася бідолашна, переховуючись в очеретах від махновців, а Ваню зрешетили осколки, коли неподалік села стояв у 1944-му фронт.

Найгірша доля спіткала тата. Сталінський режим зробив ворогом народу. З головою і комірником колгоспу «За соціалізм» поплатився, як гласив вирок «трійки», за «антиколгоспні дії і розбазарювання громадського добра». Добром тим, смішно подумати, виявилось кільканадцять гнилих коренів серед столових буряків, які зберігали в ямі до весни для гарячих обідів емтеєсівським механізаторам і для дитячих ясел.

- А в правнука, онука і сина Чорномазів-старших яким видався шлях? – поцікавився в Олексія Даниловича.

Посріблений сивиною співрозмовник під шум дощу довго мовчав і дивився в бік алеї, що веде до братських могил. В одній з таких, а може і в спопеляючому шталазі-326 могла обірватись і його стежка. Нараз, напевно згадав про що вели мову і хрипло прорік:

- Якщо одним словом, то тернистим.

Він поклав переді мною два товсті зошити. На обкладинці першого каліграфічним почерком виведено: «Чорномаз О.Д. Спогади прожитих весен. 1921-2003 р. р.»

Прочитаймо їх разом. Вони – дзеркало життя дітей перших років більшовицької доби і буднів становлення сільської інтелігенції. Частинка історії України.

Душа щемить донині

Дитинство і шкільні роки – найпам'ятніші в моєму житті. Горя зазнав немовлям: народився навесні 1921-го, коли ще палахкотіли заграви громадянської війни і влада в селі тричі на день переходила з рук у руки, коли люди мерли на ходу від нищівного голодомору. Вродило тоді не рясно, але і те більшовицькі здирники вигребли до зернини. Тато з дядьком Федором, царство їм небесне, добрались мало не до Кубані аби за останні речі наміняти збіжжя на посів і прожиток. Як вижили в ту страшну голодовку знає один Бог.

Переді мною розкривається історія сільського вчителя, який звікував школою і не переставав триматись пуповиною землі-годувальниці і родового кореня. Біля витоків степової Бокової народився, виріс, одружився, звів власне гніздо, поставив на ноги дітей і самотиною доживає віку. В день мучеників Терентія, Савина і Олександра – 26 березня зустріне з дітьми й онуками вісімдесят четверту весну. Гордовито показує добірну картоплю, буряки, моркву, яблука і всяку всячину. Нові господарі розвели на полях чортополох, а в нього на успадкованих від мами сотках землі жодної бур'янини. Пролітали білі мухи, коли навідався до Олексія Даниловича. Знайомий фермер пообіцяв виорати грядки і старенький квапився тачкою розвезти гній. Вирощує все за порадами книг. За нинішніх злиднів шматок садиби слугує неабиякою підмогою для самого і для дітей. То нічого, що повипорхували з рідного гнізда. За «тормозками» навідуються, а як поназвоять влітку онучат, хоч дитсадок відкривай.

На заваді, каже, роки, а то завів би порядок, як у Григорія Ярефєйовича. Був у нас такий. Американцем прозвали. Подався на заробітки і десять літ жив за океаном. А повернувся звідти - поперероджував наділи і грядки. Ні в кого не родила так пшениця і всяка пашниця. А чудо сад який заклав! Ми, підлітками очей не зводили з його яблунь і груш.

Владцям не сподобався: показали Ярефейовичу за бугор, аби не показував односельцям, як треба ходити коло землі.

Гортаю в пам'яті оповідки котівців. Їхню звивисту вулицю вздовж лівого берега Бокової і глибоководного плеса обживали працюючі придворі поміщики Галковського, Ласкавого, Вольського і Котова. Останній для людей був найдобрішим. Його іменем і село прозвали. Котова була настільки мала, що не спромоглася бодай на невеличкий храм. Віруючі через три містки ходили до двох варварівських церков, поки на порозі 30-х років недоумкуваті безбожники не обезглавили обидва храми.

Жив у таку пору, що швидше вважаю себе атеїстом ніж віруючим. Успадковані від бабусі Єлизавети християнські переконання не виставляю на показ, а зберігаю коло серця. Хоч і називали релігію опіумом для народу, але церква вчила людей віри і совісті. Бабуся лягала спати і вставала з молитвою. Поки не осніть себе хрестом, не переступить чужого порога. Взірцем чемної поведінки для мене, Гриші і Вані були тато і мама. Не чули від них поганого слова. Серед старожилів досі жевріє посяяна віруючими доброта.

Коли пригадаю босоноге дитинство душа щемить. Жилося не солодко. Але в сім'ї панував дух надії, бо трудились на себе і бачили перспективу. Степи від Ситаєвої до Галкавського хутора і Буцького ставка після століпінської реформи поділили між котівцями. Тато мав п'ять десятин землі, кобилу, пощику, плуга, сівалку, борони, воза і на додачу нас трьох голопузих. Жили, як усі, в труді і нужді: спати лягали, коли віз на небі дишло повертався за північ, а вставали з першими півнями.

Школа виживання розпочалась для мене на третю весну від роду. Тато, мама і бабуся ростили нас господарями. Дивуюсь коли нинішні мами побоюються обкрадати дитинство своїх чад. А я не шкодую, що був у бабусі на побігеньках, забавляв меншеньких Гришу і Ваню, пас гусей, оберігав курчат від шулік, порався на грядках. Знав, як два на два: не лінитимусь м'яти коноплі – мама напряде ниток і пошіє новеньку сорочечку, а пастиму овечок - на зиму пошиють кожушок і справлять валяночки. У новій хаті, яку звів тато в роки НЕПу лежать і мої вальочки глини.

На четверту весну став ще й пастушком. Після вечері тато сажав на булану, бо сам ще не міг викарабкатись на загрівок і посилав пасти за село. То нічого, що їхав на всю ніч. Сам рвався туди. Для жовторотих підпасків там була друга школа. Коней пустимо пастись, а самі ловимо

раків, майструємо свистки, граємо в зайців. Старші пастухи вигадували всілякі забави, аби виграти в нас із торбинок щось ласеньке. Перед ранковою зорею, коли не милими ставали навіть «зайці», а гніді булані та ворони напасуться і в очікуванні нового трудового дня повлягаються перепочити – наставала черга пекти картоплю і шпарити раків. Добре, як у котрогось із парубчаків було кресало. Тоді не мали клопоту. А коли той завіється до дівчат або в школу, тоді гуртом терли сухі цурпалки, поки від них не починав жевріти мох.

Тато боготворив свої наділи і з шостої весни почав привчати мене ходити коло землі. Вона, казав, дає все те, що мама кладе на стіл. Не стидайся бруду на полі і в стайні. Твій прадідусь Мелетя примовляв «Не будуть ручки в гнойку – не посмакує ротик лойку». Неспішно впряже коней у плуга, для проби чи достигла, притулить до лоба грудочку пробудженої весняним сонцем землі, перехреститься із надією, що Всевишній пошле щедрий ужинок, цвяхне батіжком і благословить «Поганяй синку. Щедрої тобі борозни».

Звідки татові було знати, що нам не судитиметься продовжити успадковану ним від діда-прадіда хліборобську справу, що нова влада реквізує землю, а на село нашле нечуване лихо. Саме в той день, коли зібрався провести мене до школи, на подвір'я увірвались розбещеніші за анархіста Махна посланці ревкому Лисавенко і Здоровенко з місцевим голодранцем Лисицьким, якого в селі прозвали Тронею. Поки ревкомівці розмахували маузерами, репетували на весь двір і примушували тата «писать заявленіє в колхоз», новоявлені мародери з комбеду вигребли в сусіда весь хліб, прив'язали до воза корову і поїхали до управи. Ми злякано спостерігали з-за кущів, як чинився самосуд і як бабуся Єлисавета хрестилась, а сусідка заламувала руки і гірко плакала за хлібом і Лискою.

Крім наших сусідів постраждало в Котовій тоді одинадцять сімей. Комбедівці самочинно записали їх у куркулі, реквізували майно, а Романа Сизого, Гната Шубенка, Максима Чорноморця, Михайла Турпака і Профира Шубенка вигнали з хат. Котрийсь з нечестивців зглянувся над ними і не етапували з десятками варварівців у Сибір. Беручкі до роботи і там прижилися. Син одного із засланців повернувся звідти народним художником.

Тато якийсь час противився ревкомівцям. Нараз, чи то в страху перед маузерами, чи не захотів аби нова влада поламала долі нам і навіть

онукам – підписав наштампований папірець, віддав у СОЗ булану, воза, плуга і борони. Дядько Федір, скільки не залякували ревкомівці, стояв на своєму «Ні і ні». Залишив зведену в роки НЕПу єдину на все село хату під черепицею і подався в найми. Працював у Долинській МТС, на елеваторі столярував. Втік із села і дядько Явтух. Не допомогло бляхареві і верхолазу навіть те, що допомагав погромникам скидати з храмів хрести і дзвони.

А скільки горя і збиткувань зазнали ті, що не вступили де СОЗУ! Так званим «індусам» виділили найгірші наділи, раз за разом обшукували двори, обкладали непосильними податками. Наш сусід Дмитро Лисицький мав коня і невеличкого возика, їздив ним на заробітки. В голодовку возик той порятував сім'ю від смерті.

...Не відали котівці і мої варварівці, коли над ними чинили ту наругу, що то були перші квіточки, а ягідки ще скуштують. Я сам був свідком того лиха: по тижню-два не бачив у роті крихти хліба, їв кінський щавель, лободу, кропиви, калачики*. На моїх очах попід тинами з простягнутими руками залякали навек десятки односельців. Коли йшов чухрати на маторженики берестове листя, боявся здибатися з тіткою Стівбункою. Все село гомоніло, що в ту голодну весну з'їла свою доньку. Добре знаю, що між старим цвинтарем і подвір'ям земської школи є зарослий бур'яном пустир. В роки голодомору 1932-1933 років там хоронили мерців не за християнським звичаєм, а поквапом. Закопували абияк у гуртові ями. Не занотовували навіть імен, аби ніхто не дізнався, що такі існували. На нашому кутку опустіла третина дворів. У Котовій голодна смерть забрала всю сім'ю Яхрема Павлова. Пішов із життя колишній лейб-гвардієць Михтод Лисицький, який напередодні кривавої неділі охороняв у Санкт-Петербурзі царський дворець. Не дожили до весни два сини Трохима Іщенка, тоді, як у коморі в нього за двома замками лежала колгоспна кукурудза. Співбесідник мій був теж свідком того страхіття і дивом уцілів від другого на його віку більшовицького голодомору.

- Коли уродило щось на грядках і на столі з'явився хліб, ми втрех ходили до школи. На добрих господарів із нас тато перестав надіятись. Нова влада кращих хазяїв винищила під корінь. Хліборобів «запрограмували» на жебрацьке існування. Ми, на думку тата, мали торувати інший шлях. Гриша після семирічки подався в медучилище. Буде хорошим фельдшером – матиме постійний кусень хліба, радів тато. Я замахнувся вище: за

**Примітка видавця. Калачики дрібненькі трапляються всюди на подвір'ях, при дорогах, на засмічених місцях як звичайний бур'ян по всій території України.*

порадою вчителя математики Олексія Дем'яновича Куземи облюбував механо-математичний факультет Дніпропетровського університету.

Все йшло на лад. Та однієї ночі до хати нагрянула зграя молодиків з маузерами. Передній без суду і слідства в одну мить виніс вирок: «Ворог народу! Збирайся!» Спільники скрутили руки. У хаті і на подвір'ї перевернули все догори дном, але, як не старались, нічого підозрілого не знайшли. Тієї ночі разом з татом «чорний ворон» забрав голову і комірника колгоспу Павла та Михайла Ільченків і Романа Сизого. Через двадцять років всіх чотирьох реабілітують. Ми дізналися, що на тата і його спільників по нещастю «настукав» проклятий всім селом підлабузник Троня. Котову, Варварівку і сусідні села приголомшили безкінечні репресії і дедалі відчутніше передгрозя війни. Гітлер одну за другою підкоряв європейські країни. Не відставав від нього в чорних справах і Сталін: поділився з фюрером Польщею, приєднав Бесарабію і Прибалтику, море крові пролив на фінській землі. У себе в містах і селах до краю закручував гайки: людей обкладав податками, за найменшу непокору грозив в'язницею, студентів позбавив стипендій. Я змушений був перевестись на заочне відділення і заробляти собі на хліб. Коли влітку 1941-го на західному кордоні заговорили гармати, пішов і я.

Дорогами війни

Не солдатом і не з гвинтівкою в руках. Тисячі новобранців зробили землекопами. Дали в руки лопати і наказали створити вздовж Дніпра нездоланну перепону для ворожих панцерників. З ранку до ночі вгризалися в непіддатливий ґрунт. Не пройшли і двох десятків верст, як гітлерівські танки з флангів почали прориватись на схід. Поріділі батальйони копачів з-під Іванівки поспішно перебазувались на околицю Лозової. Поки переміщались і розмічали майбутній оборонний рубіж, фашисти окупували Харків. Мені ледве вдалось самостійно перебратись на лівий берег Сіверського Дінця - в Ізюм, вперше за три місяці поїв гарячого і рушив у бік Старобільська. В суцільному потоці панічно розпорощених військ, морі евакуйованих сімей і табунів колгоспної худоби відчував себе піщинкою. Осіннє бездоріжжя змінилось приморозками, а я в потертих домашніх черевиках, блазенькому картузику і ватянці з чужого плеча з крайцем хліба, що замерз у торбі, брів голодний і холодний у безвість. Йшов, а з голови не виходила затія двох нелюдів, які розв'язали кровопролитну війну, збурили весь світ, сіють голод і холод, злидні і поневіряння, муки і смерть.

Поблизу Дону в багатонаціональному радгоспі «Гігант», про який читав у шкільному підручнику, ночував у сім'ї киргиза. Вечеряв за їхнім звичаєм на підлозі. Із загальної миски «п'ятірнею» брав варений рис зі шматочками баранини і запивав бульйоном. У станиці Вешенській пройшов повз садибу Шолохова. Автор «Піднятої цілини» перебував на фронті, коли на підвір'ї вибухнула ворожа бомба і вбила його маму. Не з кінокомедії «Волга-Волга», а наочно відчув велич і красу великої російської ріки. Кількома рукавами розлилася на десять кілометрів. Тільки почала замерзати. На світанку з місцевими провідниками поодиночі рушили на лівий берег. Дистанція – десять метрів. Але і так молодий лід ледве витримував. Нас попередили хто провалиться - ніхто не порятує, бо крига двох не витримає. Найнебезпечніші місця долали повзком.

За Волгою на нас чекали нові випробування. Від кількапудових плит і стволів важких мінометів у люті морози вдень на муштрах спина не висихали, а вночі від холоднечі ковдри в казармах на нас зашерхали. Снаги додали радісні вістки про переможний наступ наших військ під Москвою, а потім бої на Ізюмо-Барвінківському плацдармі, від якого рукою подати до поневоленого Харкова.

Дочекались і ми своєї черги. З-під Камишина наш запасний полк перебазували в Сталінград. На території тракторного заводу доукомплектували, видали сухий пайок і форсованим маршем кинули на підмогу Південно-Західному фронту. На той час я вже був помкомвзводу мінометників. Пройшов знайомими з осені сплюндрованими вулицями Старобільська і Святогорська. Правого берега Сіверського Дінця не пізнав. Всюди виднілись сліди кровопролитних боїв за плацдарм, який увійшов в історію Вітчизняної війни як «бородавка».

Кінцевою зупинкою для взводу стало прифронтове село Любимівка, від якого лишилися одні руїни і згарища. Зарахували нас до окремого батальйону по охороні штабу 14-ої дивізії. Замість мінометів вручили автомати, а багатьом карабіни. Мінометів сказали, бракує навіть у другій лінії переднього краю. Відразу прижилися серед гвардійців. Насторожувало те, що шепетовці (так іменували себе старожили по імені комдива Івана Шепетова) частенько перемовлялись між собою про якусь пастку. При новеньких замовкали. Після першотравневих ста грамів не втримався: запитав взводного про таємничу пастку.

Взводний не став розтлумачувати. І з поповненням порадив менше

говорити про це. Подивись сказав, на карту і сам утямиш, що нагадує собою наш плацдарм.

Ізюмо-Барвінківська «Мала земля», справді, скидалася на довгу і неоковирну бородавку, що з основної лінії фронту глибоко впиалась у ворожі комунікації. Біля Дінця прорив не перевищував сорока, а вглиб розширювався і сягав мало не до Харкова. У мене ніби мурашки по тілу поповзли - так он про яку «пастку» і «бородавку» іде мова. При наступі з такого «п'ятачка» чого доброго можемо опинитися в пастці.

Бували бійці і взводний побоювалися можливої загрози, а стратеги, які розробляли майбутню операцію, махнули на це рукою: звідси, мовляв, ближче до Харкова.

12 травня 1942-го року заговорили тисячі гармат. З найвіддаленіших від Дінця виступів «бородавки» розпочався наступ. Кровопротитні бої зав'язалися на підступах до Харкова. У захваті від перших успіхів командування спішно перекидало вперед все нові й нові резерви.

Гітлерівці саме цього і вичікували. 6-а армія Паулюса, танкова армада Клейста і штурмова авіація Рітгофа зустрічними ударами від Краматорська і Слов'янська спочатку відрізали плацдарм понад Дінцем від основних сил фронту, а потім танковим тараном у бік Барвінкового розкололи «бородавку» навпіл. У капкані опинилися десятки радянських дивізій.

З сумом пригадую трагізм свого комдива. Генерал Шепетов без кінця маневрував полками і батальйонами, нав'язував рішучі контрудари. По дорозі від кордону двічі виводив свої сили і сусідам допомагав вирватися з пасток, за що був удостоєний звання Героя. А тут відчув себе пичужкою в клітці: куди не поткнешся – всюди натикається на заслін ворожих панцерників. На заваді був до того ж бурхливий у ту пору Сіверський Донець.

Без вини винуваті

По собі відчував, ніяково було генералу дивитись нам у вічі. Але яка в цьому його провина? Передрікав стратегам можливу загрозу – не прислухались. Нема нічого принизливішого від усвідомлення безправності і безсилля, коли знаєш, що за ганебний провал операції судитимуть не горе-стратегів, а справжніх героїв війни.

Скопища розпорошених полків і дивізій гітлерівці чавили танками, нищили кулеметним вогнем хрестатих стерв'ятників. Залишки оточували озвірілі есесівці. Наказували скласти зброю і шикуватись. По кожному, хто виступав убік - відкривали вогонь. Колону нарочито провели через усяне трупами поле і як стадо худоби загнали в нашвидкоруч огорожений колючим дротом загін. Два дні не давали ні крихти хліба, ні краплі води. Там у мене зголоднілі побратими вкрали вночі три останні сухарики. Доти мало вірив в оказії. А в тому загоні серед тисяч полонених зустрів родича Олексія Шубенка. Переночували вдвох. Вранці Олексій зголосився шофером і потрапив до команди, яка переганяла трофейні автомобілі в глибокий тил. Пізніше дізнався, що з колони він втік, добрався додому і розповів моїй мамі, що я в полоні.

Перші дні неволі здавалися вічністю. Поступово нас віддаляли від фронту. Два тижні тримали в карантинному таборі в Білій Церкві. Потім фільтрували в Стрию. Звідти перемістили в Перемишль і на південь Німеччини. Звернув увагу на гостроверхі будівлі, чудові дороги, акуратні сади. Все ніби виставлене на показ. Але там було не до краси. Попереду видніла брама воріт з написом «Шталаг № 326».

Табір нагадував концентраційну імперію. Рівні ряди дерев'яних бараків розмежовувались колючим дротом на блоки по сто в кожному. Якщо кожен барак був розрахований на сто невільників, а блоків було десять, то в шталазі перебувало не менше ста тисяч полонених. За крайніми бараками димів крематорій і чорніли довгі пагорби землі. Під ними вічним сном спочивали десятки тисяч невільників. Про втечу із табору нічого було й думати. Нас попередили, що шталаг можете полишити хіба що через димар крематорію або на катафалку до страшних ровів.

Харківську групу помістили окремо. При надто суворому режимі особливо до радянських полонених до нас відчувалось деяке послаблення. Може тому, що верховоди вермахту вважали «харків'ян» через прорахунок стратегів без вини винуватими. Відразу влаштували лазню. За загальним приписом у кожного взяли відтиски пальців. На руці, як у худоби, виштампували порядковий номер. З того дня кожен із невільників втрачав своє прізвище та ім'я. Я став в'язнем № 686224. На додачу отримав металеву пластинку з цим номером і позначкою шталагу. Пластинку носили на шнурочку на шії. За втрату – неминуча смерть або катування перед строем.

Три тижні проходили карантин. З тих, хто витримував випробування

напівголодним пайком і суворий режим, формували окремі загони. До речі, про режим: своїх наглядців ми боялися дужче за есесівців. Особливо лютим був оберполіцай Олександр. То був звір у подобі людини. За найменшу провину катував до смерті. Його жахались навіть рядові поліцаї. В цей час познайомився із «старожилами» табору. Від них перейняв перші уроки виживання. Аби передчасно не потрапити в жерло крематорію ті порадили запам'ятати: у таборі ти вже не особистість і не людина, а просто табірний номер. Мусиш знати його назубок, бути покірним і робити те, що роблять інші.

Смерть, що оточувала в'язнів калічила наші душі. Полонені втрачали волю до життя і вмирили. Як не дивно, але помирили не лише від голоду, холоду і тортур. За земний поріг у шталазі дехто відходив тому, що хотів померти. Мені «пощастило» покинути табір не через димар і не на катафалку. В числі «харків'ян» потрапив до команди, яка формувалась для роботи в шахтах промислового Руру.

Розмістили команду в таборі поблизу міста Гельзенкірхен. Щоранку колона, оточена з обох боків автоматниками і зграєю вівчарок, вистукувала дерев'яними колодками по бруківці кілометрів п'ять на шахту «Вестергольц». Два місяці був підручним бурильника. Звідти перевели на шахту «Берланглюк», що означало «Шахтарське щастя». Нікому б не зичив такого щастя – виснажливої роботи в забоях на півторакілометровій глибині на каторжному пайку. Годували баландою з брюкви і видавали на добу 350 грам хліба з опилками. Трудитись мусили без перепочинку. Як тільки замовкав бурильний молоток у забій вривався розлючений штайгер (наглядач) із гумовим кийком.

Не скажу про інших бурильників, а мені на наставника поталанило. Віллі був комуністом. Фюрер боявся таких посилати на східний фронт. Віллі приносив іноді то окрасць хліба, то крупи, то буряк чи пару картоплин. Через нього міняв на продукти тапочки, які потайки виготовляв в таборі. Як не хотілось їсти, але пайку хліба ділив натроє. Один шматочок з'їдав з вечерею, а два ховав під подушкою. Коли хліб звідти почав зникати – зберігав у пазусі.

За тисячі кілометрів у ворожому тилу відчули переможну епопею в Сталінграді. Есесівці ходили в траурі. Із забоїв зникли німецькі гірники: за тотальною мобілізацією всіх погнали на східний фронт. Почастішали нальоти англійської авіації. По два-три рази на добу оголошувалась

повітряна тривога Німці відчули тяготи війни на власній шкурі. Особливо жахливою видалась передноворічна ніч 1945-го. Авіація союзників до ранку перетворила в руїни квартали міста, заводські цехи, шахти і наш табір. Десятки бараків згоріли, а тисячі невільників загинули.

Шахти Руру відтоді перестали видавати руду. Полонених перетворили на ремонтників. Зранку до ночі розбирали руїни, відбудовували заводські цехи і житлові будинки, чинили покрівлі. Працювати було важче і небезпечніше, ніж у шахті. Кожної миті могла насунути хмара американо-англійських бомбардувальників. Із заходу наближався другий фронт.

Похмурого ранку з надокучливою мжичкою в березні 1945-го нас вивели за ворота. В колоні були лише радянські полонені. Невідомо, де поділися з бараків французи, італійці і бельгійці. Вони і до того перебували на привілейованому становищі: не ходили під конвоєм, отримували по лінії Червоного Хреста посилки і додатковий пайок. А тієї ночі їх кудись вивели. Пролунала команда, і колона рушила. «Куди нас ведуть? Невже на знищення?» - перешіптувалися в рядах. Лишилися позаду великі міста Руру Дюссельдорф, Дортмунд і повноводний Рейн.

По дорозі дехто з колони тікав. Небезпечно і чи далеко втечеш? По виведених червоною фарбою на спинах і грудях літерах «US», що означали «радянський полонений», такого за версту помітять. Але ризикнув і я з сусідами по шерензі. Коли попереду зчинилась метушня, ми заскочили в ялинову посадку, а звідти в ліс. На щастя нас не помітили. З провізії на трьох мали два буряки, які по дорозі прихопили з кагату. День пересиділи в хащах. Ввечері перебиралися ближче до густого лісу і почули гул танків. Гадали, що то гітлерівці перекидають підкріплення на західний фронт, а то виявився механізований загін союзників.

Першими по арестанських робах помітили нас американці. Запросили в авто. Почали частувати всілякими наїдками. Після трьох років рабської праці, голоду, холоду і поневірянь 1 квітня 1945-го я ніби вдруге появився на білий світ. Американці привезли нас.. у шталаг-326. Їхні танки вже встигли захопити табір. Охорону арештували, а в'язнів звільнили. Майже після трьох років перебування в таборах Руру, зустрів багатьох однополчан. Вони розповіли, що в полон потрапив і наш комдив Шепетов і в неволі не скорився, організував підпільну організацію опору. Якийсь зрадник видав генерала, і його стратили. В шалагу, виявляється, крім Шепетова перебувало більше двадцяти генералів, захоплених на Ізюмо-Барвінківській «бородавці».

Сорок днів до довгожданої Перемоги хазяйнували в таборі ми самі. Сформували підрозділи, ставили на ноги виснажених голодом і каторжною працею побратимів, упорядкували братські могили тисяч і тисяч убієнних. Нас обурювало, що наглядачів, які знущалися над нами, союзники звільнили аби прислужували біля техніки. Вже тоді було помітно, що американці починають вести подвійну гру і з побратимів по розгрому нацизму перетворюються у лжесоюзників.

З вогню у полум'я

По різному складуться долі десятків тисяч в'язнів шталагу-326. Мене з групою вчителів, лікарів і механізаторів перевели в Магдебург на Ельбі. На протилежному березі була радянська зона. По дерев'яному мосту колону підвели до смугастого поста. Від американців по ходу колони нас приймали шеренгами.

Відразу ми потрапили неначе в інший світ. По вказаному маршруту колона рухалась без супроводу, але й без продовольчого забезпечення. Снаги додавало, що нарешті прямуємо додому. В поході дізнався, що серед нас багато офіцерів. У таборі зуміли пролізти в так звану службу обслуги. Один полковник, чув, два роки був перукарем. Там вижили, а вдома на них чекали виправно-трудова колонія. Зустрів і свого земляка. Після поранення в боях за Берлін Івана Сахна виписали з шпиталю і відпустили додому. З баяном він весь час ішов у голові колони.

В поході всі ми радувалися і смуток проймав. У Варшаві, Лунуві, Бяла-Подписці нас зустрічали хлібом-сіллю, як визволителів. Ми повернулись додому, а там навічно залишалось більше 600 тисяч бійців і офіцерів радянської армії, що полягли в жорстоких боях за визволення Польщі. Не обійшлося і без прикрощів: в одному місті з третього поверху на голову солдата впав молоток, а неподалік кордону в лісі бандерівці знищили наш похідний лазарет.

Нарешті полк отаборили на околиці Бреста. Тут нас остаточно перефільтрували. Мені сказали: «Можеш бути спокійним». Саме в той день подали ешелон теплушок. Через тиждень-два, радів, буду вдома. Але місця у вагонах наказали займати не за місцем слідування, в повзводно. Ще більше насторожило, коли поїзд попрямував не в бік України, а на північний схід. Проминули Мінськ, Оршу, Смоленськ. Не на Далекий Схід, бува, перемовлялись у вагоні. За Москвою повернули на Шую, В'ятку. На березі Ками в Пермі вивели з вагонів. Аж тут дізнались, що з десятками

полків діючої армії нас кинули в уральську тайгу на заготовку лісу для відбудови зруйнованих у війну міст і сіл, заводів, фабрик, шахт і колгоспів. Потрапили, як кажуть, із вогню в полум'я.

На привокзальному майдані із батальйонів, рот і взводів сформували бригади лісорубів. Кожній відвели окремих дерев'яний будиночок на масиві, де мали заготовляти ліс, і відразу наказали: «Негайно на картоплю!»

Бадиля не встигло посохнути. Вибрали і зсипали бульби в мішки уперемішку з першим снігом. Навчені гіркими уроками, не забули і про себе: на вивільнених площах навигрїбали з землі по кілька відер бульб. Зберігали в будиночку під підлогою. Наперед скажу: завдяки тій картоплі ми не сиділи на голодному пайку. Адже нас невдовзі умовно «демобілізували» і таким чином зняли з армійського постачання.

Там я вперше побачив справжню тайгу. Куди не кинеш оком – всюди віковичний хвойний ліс і березові гаї. На календарі був вересень, а там без кінця порошив сніг. У лісі не шелесне. Лише у верхівках дерев не вгавав вітер. До Різдва снігу понасипало стільки, що ми бродили в ньому по пояс, як у білому шумовинні. Благо, лісорубам видали ликові лапти: в них пересуватись зручніше і сніг не сипався за халяви.

Тайга в усяку пору своєю красою полонить людину степу. Взимку товстою білою ковдрою. На градуснику ртутний стовпчик опускається нижче сорокової позначки, а в тиші його не помічаєш. У травні поміж дерев ще лежить сніг. Вийдеш на галявину, а там буяє море різнобарвних квітів. І радують рясним урожаєм лісові ягоди – брусниця, чорниця, малина, смородина. Вперше посмакував там голубику. Коли на Камі скресла крига, вниз до Волги потяглися нескінченні вервечки довжелезних плотів. Вразив своїм розмахом гігант другої п'ятирічки – Березниківський хімкомбінат, куди посилали на ремонтні роботи. Тайга і промисловий Урал влаштували для мене своєрідне унаочнення шкільних уроків з географії.

Добрідень, рідна школо!

У вересні 1946-го повернувся додому. Села не пізнав. Чотири місяці на околиці стояв фронт. Бої точилися за кожну хату. Всюди зяяли згарища і руїни. Мама і бабуся ютилися в с'як-так обладнаному закутку. Після нечуваної засухи в погребі і коморі ніяких запасів. Рятувала від голоду

забрана гітлерівцями наша корова, яку мама розшукала в сусідньому селі.

Щодня провідували родичі, знайомі, ровесники. Радили перепочити після таких страшних років поневірянь. А мене мучила думка: куди податись. З чого почати нове життя. Найперше, поїхав у Новомосковський район, де починав працювати учителем математики і звідки шлях до Волги долав воєнізованим землекопом. В університеті отримав довідку про закінчення другого курсу механіко-математичного факультету. На підставі тієї довідки дістав призначення на роботу у Варварівську семирічну школу.

Легко сказати: дістав роботу. Але в яких умовах! На мене і тут чатувало неабияке випробування. У старому приміщенні земської школи після фронту ледь позалатували дірки. Ні посібників, ні унаочнення. На весь клас два-три підручники. За с'як-так стуленими столами замість парт сиділи переважно переростки. Взимку в класних кімнатах від холоднечі чорнило з бузини замерзло, а учням не допомагали драні взувачки і одяганки. Нестатки декого з моїх учнів змушували залишити школу і йти на заробітки. Багатьох умовив повернутись до навчання, і вони здобули освіту, міцно стали на ноги.

Познайомився з вродливою дівчиною. Її батьків нова влада розкуркулила, а дітей пустила попідтинню. Спасибі добрим людям: приютили, послали до школи. Катруся працювала класоводом і навчалась заочно. У молодого, коли побрались, була поношена солдатська роба, а в молодій – латана спідничка. Сорок три роки прожили в любові і злагоді. Звили своє гніздо. Поставили на ноги двох доньок.

Пам'ятаю свій перший випуск. Пишався, що більшість учнів опанувала курс математики. Мене призначили спочатку завучем, а потім директором. Як не важко було добиватись, але для школи побудували просторе двоповерхове приміщення і зробили її десятирічною.

Довгими зимовими вечорами не згасав вогник у кабінеті математики. Захоплені теоремами і надважкими задачами учні засиджувались до ночі. Іноді доводилось розводити членів гуртка попід хатами. Зжився з улюбленою справою. Пристосувався до нового ладу. Спокій настав і в державі. Вивелися колишні посіпаки типу ревкомівця Шрамка і доморощеного Троні, які знущалися над трудящою людиною. Була якась впевненість у спокійній старості і благополучному майбутньому дітей та онуків. І раптом, як сніг на голову звалились нові руйнівники. Трощать усе

без розбору. Котову і Варварівку сплюндрували гірше, як після фронту. За такого розгардіяшу залишився вдівцем, живу самотиною.

Нічого не вдієш: порядки встановлювати не таким, як я. Нам тільки і знай – тягни лямку. Тоді як всі біди першими відчуваємо саме ми. Здивувався, коли в село завітав Шрамків син. Випещений. Приїхав, каже, подивитись де батько колись працював. А мій ровесник Степан Лисицький йому: «Не працював, а людей і мого тата мордував». Скільки синок не вигороджував свого предка тодішнім ладом, жертви знавіснілого кривдника доводили, що при всякому устрої порядна людина не перетворюється в жорстокого звіра.

...Як стрімко пролетів час! Здається, неначе позавчора переступив поріг школи, а вже мої учні мають онуків. Не виходить з голови згадка про віковичне колесо, яке ніколи не повертається назад. Бабуся не раз казала: «Бог з тим, що минуло, аби у вас і діток ваших завтрашній день був кращим». Не відала, бідолашна, яким тернистим для онука видається шлях на Голгофу і що Варварівка вдруге опиниться в нечуваній розрусі, що пустою зятиме більша половина хат...

На дев'ятому десятку не второпаю – куди ми йдемо. Рід Черномазів, Богу дякувати, продовжується благородними трудами. Старша донька працює інженером-технологом, а молодша - бухгалтером. Вибиваються на шлях широкий і онуки. Таня закінчила сільськогосподарську, а Олексій – військову академію, Іринка навчається в університеті, а мізинчик Ваня – в Криворізькому військовому ліцеї. Дасть Бог, унормується реформаторство, ринкові порядки, і заживемо по-людськи. Сподіваюсь дожити до пра- і навіть пра-правнуків. Помирати ще рано, як і ставити крапку в своїх спогадах прожитих сумних і радісних весен.

Михайло ШЕРЕМЕТ

Статті Черномаза О.Д. в місцевій пресі.

ДЕПУТАТ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ РОСІЇ ВОЛОДИМИР БУЦЬКИЙ

Його малою батьківщиною десятки років була степова Варварівка. В наших краях в перших роках ХХ століття широко було відоме ім'я крупного землевласника поміщика Володимира Буцького. Виходець із дворянської сім'ї, він був єдиним сином в Романа Буцького, який довгий час перебував на військовій службі і після виходу у відставку одержав від казни чималу площу плодovitої землі на лівобережжі річки Бокова. Пізніше ця земля перейшла у спадщину сину. Володимир Буцький виявився неабияким господарем на землі. Вміло на ній хазяйнував, вирощував досить високі врожаї, отримував гарні прибутки. Це підняло його особистий авторитет не тільки в окрузі. Як відомо, Володимир Романович був депутатом Державної Думи Росії.

На пагорбі між селами Котівка (Варварівка) і Профирівка (Кірове) Буцький збудував шикарний, як на той час, двоповерховий маєток, унікальний в архітектурному відношенні та порівняно з будівлями інших поміщиків. Це була споруда з великими кімнатами і залом, оранжереєю під дахом другого поверху. Там вирощувались екзотичні рослини, привезені з інших країн. Неподалік від будинку була і друга оранжерея, на землі. Від палацу на кількох десятинах схилу висадили лісопарк, що сягав майже течії річки Бокова, з різними породами дерев і кущів, з головною алеєю і доріжжками. Ці лісонасадження, щоправда занедбані, збереглися й донині.

В гирлі балки, що впадає в річку Бокову, Буцький розпорядився насипати дугою греблю і плесо води балкою простягалося на кілька десятин. У ставку вирощували рибу кількох порід і її було дуже багато. Мали її досить і плеса тоді повноводної річки Бокової. Неподалік ріс і фруктовий сад. Старожили пригадували, що Буцький дуже любив природу, красу і порядок, і дуже жорстко ставився до тих селян, котрі подекуди нехтували цим, не дозволяв їм ні ходити, ні тим паче їздити дорогами та інтервалами його землі. Але коли селяни зверталися до нього за допомогою придбати якийсь саджанець, охоче йшов назустріч і для цих цілей навіть тримав власний плодорозплідник.

Біля берега ставка Володимир Буцький звів невелику цегельню, яка працювала для його власних потреб. З неї зводились господарські

будівлі для тварин. Одна з таких будівель мала циліндричну форму, де для тварин застосовувалось безприв'язне утримання. Коли завдячуючи розповідям гостей, спогадам старожилів стали відомі ці подробиці, пригадав, як у вісімдесятих роках минулого століття на такий спосіб вирощування великої рогатої худоби перейшли одразу в кількох господарствах Долинського району і це пропагувалось, як передовий досвід у громадському тваринництві. Виявляється, цей досвід давно уже був відомий і навіть перевірявся, в тому числі й Володимиром Буцьким, на практиці.

Мав поміщик досить і худоби, і землі. Оскільки сам він у державних справах часто відлучався з маєтку, то тримав кількох управителів, а саме господарство оснащував новою технікою та сільськогосподарським реманентом. В нашій окрузі саме у Буцького першими з'явилися снопов'язалка, парова машина та потужна молотарка. Після жнив паровик використовувався на току для приведення в рух молотарки, а коли обмолочувалися, то його перетягували у млин і через це його звали паровим. В млину Буцького був постійний мірошник, який із сім'єю жив при маєтку.

Працювали в Буцького постійні та строкові (до Покрови) наймити, які приходили до нього із сусідніх не те що сіл, навіть губерній.

Про все це мені молодому, і неодноразово, розповідав особистий кучер Буцького, мій сусіда по батьківському двору Дмитро Карпович Лисицький, який прослужив у поміщика понад 10 років і, пам'ятаю, кожна розповідь починалася з того, як болять руки у чоловіка від нестримних жеребців та постійно натягнутих віжок. На початку минулого століття Дмитру відпала потреба возити поміщика, бо той пригнав у Варварівку легковика американського виробництва, який не стільки дивував малих і дорослих, як наводив на них жах своїми чотирма, без упряжі, колесами та вихлопами сизого диму. Коли Буцький їхав Варварівкою, то завжди брав із собою дружину Марфу. Доречі, вона народила йому десять дочок і трьох синів і всі вони вижили, одержали хорошу освіту.

Напередодні революції частина дітей розлетілася з батьківського гнізда. В роки радянської влади ніхто з них не переслідувався. Наймолодший син, Валентин, у віці 95 років помер у Аргентині, ще один опинився у США. Це їх нащадки й приїздили трохи більше року тому у Варварівку.

Такий факт розповіли з життя Буцьких на лівобережжі річки Бокової. Революційні події 1905 року докотилися і до сіл Варварівки та Бокової, селяни яких виступили проти поміщика і почали громити його господарство та будівлі. Запалав маєток, мародери почали розтягувати майно, реманент. Що викликало обурення у селян, можна тільки здогадуватися і шукати причину саме у жорстокості Буцького. Напевне, спричинила їх, виступ і поява на той час у селі петербурзького робітника-марксиста Глушка. Мала Варварівка на той час і таких поміщиків, як Галковський, Гаєвський, Вольський, але їх селяни не зачепили.

Що було потім у Варварівці, зустрічав цей факт неодноразово, про нього розповідали й нащадки Буцького – внук Георгій Димитрович Буцький та правнук Сергій Іванович Пономарьов. Їх дід викликав у село каральний загін, який складався з черкесів. Черкеси приїхали з дробовиками, влаштували стрілянину по натовпу селян. В селі Котове в 60-их роках минулого століття помер коваль Захарій Турпак, то він до останнього дня свого життя ходив із дробом у спині. Багатьох варварівчан було арештовано та засуджено і заслано на каторгу до Сибіру. Дехто з них звідти так і не повернувся.

Після революції 1905 року Володимир Буцький був змушений перевести своє господарство за 5 кілометрів від села, де звів невеликий будинок, деякі господарські будівлі і прожив там до 1918 року.

Мало хто з селян знав про подальшу долю свого колишнього поміщика. А вона склалася так. Після революції 1917 року сім'я Буцького, яка на той час значно зменшилася, бо старші діти роз'їхалися по різних містах, переселилася в Олександрію. Потім був переїзд у Миколаїв, Одесу. На околиці Одеси Буцький купив невелику хату. Сім'я стала відчувати скруту. Дійшло до того, що сам поміщик влітку наймався пастухом до отари кіз, яких мали жителі згаданої околиці. В роки НЕПу і до 1932 року, коли помер глава родини, Буцькі ще проживали в Одесі. Після його смерті всі роз'їхалися, хто куди зміг. Але рід зберігся і підтвердженням цього став приїзд у Варварівку внука й правнука Володимира Буцького – одного з Києва, другого з Дніпропетровська. Запевняли, що в недалекому майбутньому вони знову навідаються у Варварівку, цього разу з своїми родинами, щоб ще раз пройтися тими місцями, де й започаткувався їх великий та знаний за межами не тільки Варварівки, а й України рід.

«ОСЬ ТУТ, В ГРУДЯХ, У МЕНЕ ЗЕРНО! СЮДИ Й КОЛИ!»

Олексія Даниловича Черномаза, жителя села Варварівка, не треба переконувати історичними документами в тому, що коїлося 75 років тому на території села, він сам був свідком тих подій. Про що й розповів у своїх спогадах...

Добре одягнуті – в шкіряних пальтах, добротних чоботях, зі зброєю в руках, місцеві уповноважені Лісовенко, Здоровенко, Коваленко похмурого осіннього вечора зайшли на подвір'я сусіди Дмитра Карповича Лисицького (хутір Котове), заходилися шупами пронизувати полову, складену соломі. Потім приставили чоловіку до горла нагана:

- Кажі, де. Буде краще для тебе. Не зізнаєшся, пожалієш.

Дмитро, доведений до відчаю безкарністю, зверхністю влади в особі цих нахабних уповноважених, став перед ними, розітнув до голого худорлявого тіла одяг і скрикнув:

- Коли ось тут! Тут, в грудях, моє зерно!

Шалені очі Дмитра спантеличили активістів і ті мусили відступити. Але не надовго: через кілька днів вони знову заявили на подвір'ї Лисицького, та й цього разу пішли звідси з нічим – у цій сім'ї, як і в багатьох інших хуторян, вже нічого було трусити.

Це один з тих чисельних фактів, які я бачив сам і які беззаперечно підтверджують, як в кінці 1932-го на початку 1933 року в селі виник голод. Як відомо, суцільно «добровільна» колективізація в нашому районі розпочалася восени 1929 року. Одночасно з колективізацією здійснювалося розкуркулення заможних селян. До них відносились кращі господарі, які мали більше тяглової сили (коней або волів), більше реманенту, одержували кращі врожаї, старанно працювали. В них забирали все, що було в дворі, і навіть особисті речі. Селяни-куркулі першими стали голодуючими в селі, бо залишились без засобів на існування. Деяких із них виселяли в далекі краї, частина їх поповнювала міста робочою силою, окремі залишились в селі без житла.

Артілі проіснували до весни 1930 року. Десь у квітні-травні (а можливо, і раніше) СОЗи і артілі розпалися, господарі розібрали

успільнений реманент, коней і розпочали сівбу на своїх ділянках землі. В Котовому (східна частина Варварівки) залишилася артіль з найбідніших селян під назвою «Пролетар» (десь 20-25 сімей). Перед жнивими вона одержала нову снопов'язалку, трактор «Фордзон». Діти часто бігали у двір одного з розкуркулених, де знаходилася контора артілі, дивитися на нову техніку. Влітку ця техніка була на полі.

Одноосібники зібрали врожай, змолотили і вивезли на Куцівський елеватор зерно, що доводилося планом до кожного господарства. Потім план вивезення зерна збільшували й збільшували, та так, що невдовзі на харчування людям мало що залишалося.

Восени (після закінчення оранки і сівби) знову почалася суцільна «добровільна» колективізація.

В 1931-1932 роках майже всі селянські господарства були колективізовані. Спершу організовувались тракторні СОЗи, які потім були реорганізовані у артілі. Залишились індивідуально господарювати всього кілька одноосібників. Їм виділили гірші ділянки землі і всіляко їх притискували податками та інше.

До початку голодомору жителі села вже 2 роки працювали колективно, одержували мізерну оплату зерном, якої не вистачало на прожиття. Артілі вивозили зерно на елеватор, навіть посівні запаси. А план хлібозаготівель був такий, що реально виконати його не можна було. Ось чому й почалися пошуки зерна по дворах. З числа молоді уповноважені з райцентру організовували бригади активістів, які ходили до селянських подвір'їв і різними способами шукали, де в кого заховане зерно. В Котовому цією чорною «роботою», як я вже сказав, керували уповноважені Лісовенко, Здоровенко, Коваленко. Вони не тільки забирали зерно, а й розбивали ступи, жорна, млини. А одних лише вітряків, до слова, село на той час мало більше трьох десятків.

Головою сільської ради у Варварівці, яке на той час було найбільшим населеним пунктом в районі, з Криворізького округу був призначений чоловік на прізвище Шрамко. Він сколотив сильний актив комнезему, встановив в селі жорстокий режим, роз'їжджав на тачанці і наводив жах на голодних людей. Тому «викачка» лишків зерна проводилася особливо ретельно. Внаслідок цього голодування у Варварівці почалося раніше, ніж в інших селах. Вже на початку 1933 року більшість сімей жили без хліба, харчувались овочами з городів. Але до приходу весни запаси їстівного

геть закінчилися. В кого була дійна корова – легше було пережити голод. Але то були поодинокі двори. Основне, що ще тримало сільчан на цьому світі, це було «підніжне» харчування, коли в їжу використовували різні бур'яни, а пізніше листя дерев. Найбільш вживаним було листя береста, з якого виготовляли «борошно» і пекли коржики. З деяких бур'янів (минулорічних) вимолочували зерно, перемелювали і випікали чорні, як смола, коржі. В їжу для приготування супу використовували лободу, шпориш, коріння лопуха та інших дикоростучих трав.

Діти старшого віку ловили ховрахів, м'ясо яких йшло в їжу. Хто мав сили боротися з голодом, той вижив.

Весною жителі села Котове збирали на ставищі (коли стекла вода) черепашок, які споживали після випікання. Хто працював у полі – одержував мізерний пайок харчів, частину якого приносив дітям додому після роботи.

В Котовому смертність була, як за загальними мірками, невелика. Пам'ятаю на нашій вулиці пішли з дому підліток Микола і його брат Кость (10 років) з розкуркуленої сім'ї і їх не стало. Помер з голоду однокласник Петро Півень. Померли кілька міцних дядьків, вже влітку, після голоду, через переїдання.

У Варварівці ж голод «скосив» чимало людей. Особливо багато померло на хуторах Марківка, Суха, Затулене, Вербова. Та ніхто цього не обліковував, не реєструвала мертвих й сільська рада.

Мала Варварівка на той час три початкові і одну семирічну школи. Діти в школу ходили, але схудлі, слабкі. На їжу приносили варений буряк, картоплю, чорні коржики, ділились між собою. Харчування в школі не було. Деякі учні ходили з припухлими ногами, збільшеними животами. Але мови від учителів про голод не було.

Днями довелося почути фразу про те, що, мовляв, ваші розмови про голодомор на Україні 75 років тому вже набридли і викликають лише роздратування. Жаль, що виникають подібні думки. Може, це й жорстоко з мого боку, але я вважаю, що таким людям самим треба було пережити відчуття не однієї миті, не одного дня голоду, побувати від цього на грані між життям і смертю, спробувати й тих маторжеників, які таки рятували людей. Впевнений, були б іншої думки. Як я – про те страхіття треба сучасникам розповідати й розповідати. Щоб пам'ятали...

ТУТ ПОЧИНАЛОСЯ ВИЗВОЛЕННЯ

В ці дні район відзначає 60-ту річницю визволення від фашистських загарбників У Великій Вітчизняній війні. Вшановує подвиг радянських бійців і вдячна Варварівка. За визволення села, а це було двічі, віддали своє життя 1,5 тисячі солдат і офіцерів. Житель Варварівки, ветеран війни і праці Олексій Данилович Черномаз на основі зібраних фактів і спогадів односельчан відтворює події тих далеких років.

...Після переможної битви за річку Дніпро і захоплення плацдармів на правому її березі у вересні – жовтні 1943 року розпочалося визволення радянською армією правобережжя України. На напрямку Кіровоградської області було відстояно плацдарми біля сіл Куцеволівка, Деревівка та інших. Першим визволеним районним центром в нашій області було селище Петрове, що за 20 кілометрів від Варварівки.

Розвиваючи наступ, знищуючи живу силу і техніку ворога, вже в кінці жовтня 1943 року радянські бійці визволили село Варварівку. Це була велика радість жителів села. Вони з глибокою пошаною зустрічали воїнів, адже в селі, не зважаючи на бої, крім кількох спалених фашистами хат, все вціліло.

Та радість визволення була недовгою. Через кілька днів фашисти, отримавши підкріплення танковими дивізіями, нанесли контрудар проти наступаючих військ Радянської армії. Зав'язалась жорстока, кровопролитна битва із танковими з'єднаннями ворога. Маючи перевагу, фашисти намагалися відкинути наші війська за річку Інгулець. Внаслідок танкового бою між селищем Петрове і селом Водяне, німецькі дивізії були розгромлені, а їх залишки відійшли на 10-15 кілометрів і фронт частково стабілізувався. Бої йшли за хутори навколо села Варварівка, тож Варварівка і інші села знову відчували жорстоку окупацію у прифронтовій зоні. Почалися розстріли, знищення і повне грабування мешканців села. Повернувся в село й комендант. Він розшукував розіbrane селянами майно і жорстоко карав людей.

Незабаром після запеклих боїв були звільнені хутори Новомосковське і Варварівське. Лінія фронту наблизилась до села і

оточила його за 200 – 300 метрів у східній частині. Із західної окраїни лінія фронту йшла понад селом до сусідньої Верблужки, яка вдруге була звільнена у грудні 1943 року.

В селі німці розмістили госпіталь, різні служби із забезпечення фронту. У жителів була конфіскована вся худоба, продукти харчування. Варварівка час від часу піддавалась обстрілам і жителі були змушені мешкати у погребях, викопаних під хатами і сараями, переховуватись у кручах, ярах, зарослях. Хто з них був виявлений, того фашисти розстрілювали, як партизана. Так була розстріляна сім'я Глушко та інші. Багатьох людей під обстрілами гнали на передній край копати ями, окопи, будувати бліндажі. Багато сільчан отримали поранення, дехто загинув. Так було і з моїм сімнадцятирічним братом Іваном, якого тяжко поранило. Не отримавши медичної допомоги (її не було кому тоді надати), юнак помер через кілька днів після визволення.

У прифронтовому селі загарбники масово руйнували будинки, громадські будівлі. На їх місці будували бліндажі, траншеї, укріпляли фронтову лінію.

Час від часу в селі з'являлися розвідники нашої армії і селяни надавали їм всіляку допомогу. Це було і для ворога, і для багатьох односельчан великою таємницею, бо за всякий прояв допомоги радянським воїнам жителі каралися насмерть. Була й така кара, як особисте копання могили для себе

Як розповідали свідки й очевидці тих подій, варварівці у період із листопада 1943 по березень 1944 років перенесли тяжкі страждання і злидні. Були голод, холод, страх, відсутність будь-яких харчів, одягу, взуття. Трупні вбитих і просто померлих від виснаження людей валялись на дворах. Хто із живих міг, той закопував їх на місці. Потім, після звільнення, переносили загиблих і померлих на цвинтар. Німці своїх вбитих штабелювали, як шпали а потім вивозили. Але в садках села є й деякі поховання ворожих солдат. 29 лютого після півгодинної артпідготовки радянські війська перейшли у наступ у напрямку Варварівки. Оборона ворога була прорвана, східна частина села визволена. Почалися запеклі бої за Варварівку.

Фашисти чинили відчайдушний опір. У окремих місцях переходили в контрнатуп, із тилу підкидали підкріплення. Особливо жорстокі бої були у колишньому селі Котівці, до якого був найближче передній край.

Жителі, хто лишився, повідомляли нашим, звідки підходять німці, і тих одразу накривали мінометним вогнем. Через берег на правий бік села кінною тягою було переправлено гармату і встановлено на видному місці.

На другий чи третій день розгорівся запеклий бій у центрі села. На дахах будинків засіли ворожі кулеметники, які завдавали тяжких втрат наступаючим бійцям. З допомогою місцевих жителів і снайперів їх вдалося знешкодити. А одного з них на сільському кутку Слюсарівка вдалося взяти живим.

Вулиця за вулицею, куток за кутком Варварівка протягом восьми днів визволялася від ворога. У східній частині села останній бойовий подвиг здійснив Герой Радянського Союзу капітан В.Засядько. Коли його артилерія наблизилась до села і замаскувалась у лісопосадці, виникла необхідність провести розвідку та виявити вогневі точки ворога. Вони були обладнані в будинках, у приміщенні початкової школи, на дахах хат села Котівка. Зав'язався бій і В.Засядька було тяжко поранено. Один із бійців виніс його з поля бою. Через кілька днів капітан помер. Спочатку був похоронений у селі Водяне, де стояв штаб дивізії, а потім його тіло перевезли у селище Петрове.

Визволяли наше село і інші населені пункти району 73-а Сталінградська гвардійська, 228-а піхотна, 58-а гвардійська дивізії 57-ої армії та військові частини 37-ої армії. У боях за визволення села Варварівки смертю хоробрих загинуло близько 1,5 тисячі радянських бійців. Поховані вони у 4 братських могилах. Світлу пам'ять про них свято бережуть і шанують жителі села. У музеї бойової слави Варварівської школи зібрано багато експонатів, які свідчать про героїчні подвиги.

Саме прифронтове село було зруйноване і розграбоване. Не вцілів жоден з громадських та культосвітніх закладів. На все село дивом вціліли лише кілька корів (це в тих жителів, які у свій час евакуювались із худобою) та з десяток трофейних коней. Тому всі сільськогосподарські роботи доводилось виконувати вручну і в основному жінкам, підліткам та чоловікам похилого віку. Тяжкою працею вони ростили врожай і відправляли його для нужд фронту. А вже від того пам'ятного визвольного дня 8 березня 1944 року ще більше року точилась жорстока битва за Перемогу.

*Олексій ЧОРНОМАЗ.
с.Варварівка.*

Світлини визволителів села Варварівки (з шкільного музею):

ГНИНЕНКО М. Н. ЛЕБИН М. Я. КОВАЛЕНКО І. Я. СОЛОН К. Ф. КОЗИН В. П.

ГОНТАР Ф. П. НИКИФОРОВ Д. Е. ШЕВЧЕНКО І. К. КОПТЯЕВ О. С. СИВОЛАН Т. Е.

ПАСЬКО М. А. МАРТЫНОВ М. П. ПРОГНИМАК В. Г. ОБОРИН В. Е. ЯНЧЕНКО В. Я.

ШЕВЧЕНКО І. К. УСТИМЕНКО Р. КУЛАГА В. М. КОТЕНКО М. В. ГРЕБЕНЮК Н. И.

ТОДОРЕНКО А. А. БОНДАРЕНКО А. А. ДУИСЕНОВ Б. ДРАНКЕВИЧ А. Г. ЯБЛУНОВСКИЙ А. И.

КАПИНУС И. Т. ОНУФРИЕНКО ПАРКО Е. С. ПОНОМАРЕНКО Д. А.

БОЙКО Д. С.

АЛЕКСЕЕВ П. М.

КОЗАЧЕНКО Л. И.

ПИВЕНЬ Л. Ф.

ОНУФРИЕНКО

ПАРКО Е. С.

ПОНОМАРЕНКО Д. А.

ПОНОМАРЕНКО Д. А.

КРАВЧЕНКО А. М.

ОРИЩЕНКО Д. Т.

УМРИЛОВ Ф. Г.

ГРИЩЕНКО Ф. Г.

ЗАБРОДА К. С.

ПИХАЦКИЙ В. П.

ЛЕШЕВ В. Ф.

КАБАНОВ А. В.

СТЕБЛИН В.М.

БРАТУСЬ Н.Т.

ВЛАСЕНКО Е.Я.

БУТЕНКО Е.Т.

МЕЛЮШКО А.Г.

ГОЛУБ О.А.

ЕРМОЛЕНКО И.А.

СКОРНЯКОВ И.К.

ГАЙНАЗАРОВ М.

ФИЛОНЕНКО М.П.

ШЕРБИНА И.А.

КУЧЕРЯВЕНКО М.М.

ПИЦЕК И.И.

ШАТУЛИН А.Т.

КИРИН Д.И.

МАМОНОВ И.П.

СИДОРЕНКО И.А.

БОРЗОВ Д.В.

ПАВЛОВ С.Ф.

ЛИСКОВСКИЙ В.И.

БРАТЦОВ М.М.

АФНАСЕНКО КИ.

САЗОНОВ И.С.

ДАНИЛЕНЧЕНКО П.К.

АЛИМ П.О.

ЗАВОРОТНИЙ О.В.

КАБЕШОВ М.П.

КРАВЧЕНКО Л.К.

КАЛУГИН И.П.

ЗАЙЦЕВ И.Ф.

БИЧУРИН М.Т.

НЕСТИЛИИ И.Г.

АБРАМЕНКО М.В.

БАБЬКИН П.

ЛЯЗГИН С.Г.

ЛОБОДА Я.Н.

ПАСС В.П.

ЧЕРНЫШ Л.Р.

МАКАРОВ М.А.

МЯКИШЕВ С.В.

БАЧУРИН П.А.

ИВАНОВ С.М.

ДОНЕЦ Л.С.

ГАРЬКАВИЙ О.И.

ЗУБАНЬ Я.Г.

ЧЕРЕПОВ А.Г.

ПАКСЕЕВ Я.Н.

ЦИЛИНКА И.П.

БАЛАБАС Д.М.

ПАНЧЕНКО Ф.П.

Листи з фронтів II світової війни

Віктором Кір'яном виявлено і сфотографовано листи чоловіків, які воювали на фронтах II-ї світової війни і знаходяться в архіві варварівської сільради.

В кінці також додані деякі інші документи того часу.

Листи були набрані дослівно, без виправлення будь-яких помилок.

Варваровский I сельский совет Долинского
района, Кировоградской области

Дело № 11

ПИСЬМА ВОЕННОСЛУЖАЩИХ, *присылаемые на сельский совет*

Начато 31 марта 1944 года.
Окончено 5 декабря 1944 года.
На 30 листах.

Кировоградский
ОБЛГОСАРХИВ
ФОНД 2024
ОПИСЬ № 2
РХ № 11

1-й лист

С фронта

Доброго здоровья пред. с/с. Прошу передайте привет моей родине – и прошу сообщить где проживает май атец Яковенко Герман Максимович. Я его сын. Дорогой товарищи передайте моему атицу и моим знакомым что я на фронте три года не мало унечтожи проклятых врагов, а также унечтожаю, недалек тот час, что Немецкая гроб-армия лопнетъ как мьльный пузырь! Передайте что буду, боротся до последнего дыхания, а если нужно атдам жизинь. Звание мое капитан. За боевые дела награжден, орденом Красная звезда. Много с нашей сила – солдат в нашей части не плохо бют нема. Пока. Звините. К-ц.

2-й лист

Дорогие товарищи! Мы уже несколько раз просили, чтобы Вы сообщили нам, что Вам известно о Логвиненко Насте и ее детях, о Солощенко Марии и ее сыне («Вирный шлях»). Если же они и сейчас живут на старом месте, сообщите им наш адрес. Еще раз очень и очень просим не откажите нашей просьбе. Дуня Солощенко, Бардас М., Клава и Шура живем в Средней Азии в г. Самарканде. Ждем с нетерпением ответа. 31/III-44 г. Бардас М.Г.

3-й лист

Дорогой тов. пред с/с. Прошу второй раз, чтобы вы не посчиталия с своим трудом и сообщили мне о судьбе моих отцов Бутковского Ивана Кондратьевича и его семьи или Паламаронко Нина Ивановна. Я боле два года не имею с ними связи. Где они и какая их жизинь. Еще прошу дорогия товарищи если что либо известно о их сынах Григория Стипана где они. Прошу тов. пред. с/с неотказать моей просьбе. Написать пару слов по адресу Полтавская обл., Нехвороцанский р/н, контора связи Бутковской Любовь Ал.

4-й лист

*Председателю сельского совета Долинского района Кировоградской области
Варваровская I-я*

Просим просим Вас убедительно сообщить о судьбе семей брат Чепела Иван Логвинович и сестра Чепела Мария Логвиновна котория остовались в до оккупации в силе Варваровская I-я, просим Вас убедительно сообщить

о судьбе данных родственников.

5-й лист

Многоуважаемый товарищ!

Связи стем что освободили мы сило Варваровку и я как нахажус долгое время надо ... и буду убедительно просит кто будит читат мое писмо чтобы написали ответ илиже пирыдат это писмо кто ест жив. Напрымер Яковенки: Кузьма, Илия, Акакий Иван и систра Антонина Захаролским Макаром если ест кто то пиридайте если нет то напишите ответ хотя два слова и этим я буду спокойн. Я Яковенко ... Васильевич этих родственников плимяник.

Фронтowej привет стем досвидания.

Жду ответ. 9/IV 44г.

6-й лист

Здравствуйте, тов. председатель с/совета. Примите мой заграничный ком. боевой привет и лучшее пожелание в жизни и труде Вашем. Разрешите поздравить Вас и в лице Вашем всех земляков с Варваровки с днем 1-е мая. Я Вас не знаю, но обращаюсь к Вам с просьбой по вопросу моих родных, проживающих в колхозе «Завет Ильича». Моя мать Слюсаренко Евдокия Гордеевна и сестра Лидия Прокоповна Слюсаренко почему-то и по сей день не удовлетворены положенными льготами, не говоря уже о том, что им не оказана тоже помощь при тяж. болезни матери до моего приезда. Вопрос с бывшим предс. с/с мной выяснен и решен. Его, на сколько мне известно, сняли с занимаемой должности. Причина Вам лучше чем мне ясна.

Я как сын Евдокии Гордеевной и как ком... Григорий Прок. Слюсаренко обращаюсь с просьбой к Вам по вышеуказанному вопросу.

Сегодня я получил письмо, в котором мне сообщили, что требуется военный налог с моей матери. Это просто насмешка или груб. выраж. издевательства над чел-ком пенсионером и сестра несовершеннолетняя – учится за мой счет в НСШ. И поверьте мне, что обращаюсь вынужд. к Вам и прошу дать мне ответ на это письмо. Но при таких обстоятельствах я вынужден буду обратиться к высшим органам м. власти.

О моих родных Вам может любой человек сила рассказать безотказные в работе и честно все улаживали все время. В фонд обороны дали даже то, что я выслал из своей зарплаты. Я в армии с 1999 года. С первых дней войны на фронте. Сейчас нахожусь под Б...ном. Так что на днях решит. бой, а там будет счастье встретимся, выпьем застольную и будем ближе

знакомы. Поговорим о годах войны и приступим к мирному труду все по новому жизненному пути.

Мой адрес Полевая почта 11966 Григорий Прокоп. Слюсаренко
С приветом и просьбой к Вам 19/IV 1944 года

7-й лист

До голови Варварівської сільради. Тов. голова прошу Вас написать мені за Кузьменка Івана Андроповича чи насільраду було звіщення отом що він убит еслі воно увас находиця, то прошу вислать Ковтун Луші А його систри аякцо ви нидовіряите мені щоб я змогла вислать Матері то прошю вас вишліть їм самі якщо воно йдосі лижить у вас аяк нимає то напишіть девоно то Мама тоді самі витребують. Собі якусь допомогу за свого сина прошу не одказать дать мені ответ на цей вопрос.

Мами адрес.

Домбас г. Чистяков Вул. Пролітарська дом Колесніка № 4
Кузьменко Домна Дмитровна

8-й лист

Лист від Солощенка ФГ 3-9.44 р добрый ден Гнат Юхимові і Павло Мартинович вітаю вас з цым днем що одержете моего лыста і передаю вам палкый привіт. Сообщаю вам что я жыв і здоров нахожуся на фронте в Полие Гнат Юхимович я споминаю ті розговори шо балакалы ден і ніч Січас я їх выполняю і ест воля быт фрыців за харошу драку получив благодарност від Сталіна і награду так шо фріц нам нестрашен будем быт отомстіт за тіх товаришів шо порострелюв передавайте всем друзям от мене палкый прывіт. Ви пышыт новості свої селскі досвіданя Солощенко Ф Г

9-й лист

В настоящем разрешите передать Вам свой пламенный фронтово-боевой ком/привет и сообщить о том, что я жив и здоров, чего и Вам желаю. Нахожусь я сейчас на последней остановке по пути Берлину – бедного фашизма. К Вам обращаюсь с просьбой объяснить мне причину не получения моими родными (Евдокией Гордеевной Слюсаренко) льгот. При свидании с родными я был у Вас и уточнял этот вопрос, но почему то и по сей день мать ничего не получает. Этот вопрос, Вы сами знаете, крепко тревожит после такого периода оккупации. Одичали. Сколько за эти годы пройдено, сколько мучительного и горького пришлось пережить! И

так отрадно вновь вернуться сюда зрелыми, все испытавшими – и горечь утрат, и радость побед. Сквозь эти трудные годы нас вели, освещая з/путь, веющие слова партии, правит-ва народной власти «Наше дело правое Победа будет за нами». Эта уверенность в нашей победе жила в наших сердцах, двигала нами в сражении, росла и крепла. И вот, мы вернулись на границу, взяв в свои руки инициативу боя. Под Варшавой немцы еще раз попытались помериться с нами силой, но скоро выдохнут.

Жизнь наша, жизнь фронтовиков Вам, я считаю, ясна. А что касается нашей или личных отдельных вопросов, то пишите – с радостью буду отвечать. Меня интересует Ваша жизнь. Как на Вашем труд/фронте. Успешно ли справляетесь восстанавливать разрушенное, налаживать хозяйство. А разрушено, я видел свое село – неузнаваемо. Как, как ремонт школы и отстройка?

На этом пока досвидание. Передавайте привет всем землякам.

...

С приветом к Вам, Григорий Слюсаренко
Мой адрес

10-й лист

Голові сельради села Варварівки I от № 30

Гвардії красноармейца Шепетухи Валентина Павловича

Цим письмом звертаюсь до Вас, як до представителя местної власті.

Прошу розглянуть моє письмо і урегулювати положення моєї сім'ї.

Мій батько Шепетуха Павло Іванович. Живе в колгоспі «Заповіт Ільїча», де головою Федоренко Федір.

Я хотів знати одно: за що скандалить з моїми батьками, що від них хоче?

Чи мої батьки зовсім не хочуть робити в колгоспі чи за зло надругається над ними. Хіба може мій батько, інвалід з одною ногою, справитися з здоровою людиною, чи моя мати в 55 год нарівні з молодими.

Мій батько робить, наскільки хватає в нього сили. Протез в нього вже зовсім зносивсь. Яку роботу він може робити, коли буде ходити на костилях?

Якщо голова колгоспу тов. Федоренко буде надругатися над моїми батьками і не буде ... над другими колгоспниками, то я буду жалуватися командирі часті.

11-й лист

Письмо с фронта!

Здравствуйте, уважаемый секретарь сельсовета!!!

Извините, фамилии Вашей не знаю, но все равно я к Вам обращаюсь. Пишет

Вам Ваши земляк фронтовик Аркадий Гарасюта. Прошу Вас сообщить о моей семье, которая находится в к-зе «Р. Люксембург». Гарасюта Тамара Дмитриевна, в каком она состоянии сейчас находится. Вот уже полтора месяца не получаю от нее писем, и не могу установить причины этому. Но чувствую, что чего-то не в порядке. Прошу Вас не пощадите со своим трудом ответить мне, как мы об этом договорились при встрече. Напишите, как материально обеспечена, как дела обстоят с хатой, убрали уже приемную хозяйку – Софию и какую помощь оказал сельсовет этим сиротам?

Теперь будет у меня просьба вот какого характера. Вместе с сестрой живет блетний брат Ишкой Ваня, который меня больше всего беспокоит, т.к. они не в состоянии вести свою самостоятельную жизнь без какой-либо помощи, а ему нужно дать воспитание, годы его подходят к тому, что ему надо уже идти в школу учиться в I классе, а для этого нужно чего то сделать. На помощь сиротам средства отпускаются Родиной, так что Вы должны им поспособствовать. О принятом Вами решении прошу сообщить мне не теряя время. Ибо от состояния этих сирот зависит и мое положение на фронте, меньше буду тревожиться о них, а больше буду занят боевой работой. Пока все, прошу ответить с подробностью. Пишите, чего нового на Родине, как проходит ваша жизнь, как восстанавливается колхозная жизнь, какие успехи в труде?

Привет всем землякам! С боевым-фронтовым приветом ваш земляк Аркадий Гарасюта.

30/VI – 44 г.

12-й лист

Председателю Варваровского с/с

От бойца нашего подразделения Утанова Устана Бутабаевича, проживающего до армии в вашем с/с подано заявление (просьба) в следующем: жена его Голушко Елизавета Ивановна, проживающая в данный момент в колхозе «Верный шлях», прислала вторичное письмо, где упоминает о нападении на нее, и о краже со стороны гражданки Голубковой Марии, что отражается на боеспособность кр-ца Утанова. Просим принять меры. О принятых мерах уведомляйте по вышеупомянутому адресу.

1.08.44

13-й лист

20 мая 1944 года

Здрастуйте тов. Предс. с./совета. Шлю я вам свой гвардейской и боевой привет и желаю лучших успехов в восстановлении хозяйства. Впервые в строках моего письма я вам сообщаю о том что я нахожусь в Р.к.к.а. с 1939

года члужу чесно. Вофторих я хачу от вас Добится одной цели. Мне мама пишет что Вы хатите забрать Корову у мамы Солощенко Екатер. так как она живет при сием Шепетухи Степана а в его имеется тож Корова а поэтому я вам пишу что она жила там потому что от миня небыло никаких слухав а сичас мать Перейдет к сием моей и коровы вы не забирете потому что у меня Даже Дом Разбит и негде жить моей сием. Так что можить быть только Корова и будить их воспитувать Я обэтом писал в Рай (...) и напишу в прокуратуру. Ведь я служу в Р.к.к.а. Для того чтобы защитить нашу Родину и не щитались с своей жизне а вдруг в моей сием и шо корову забируть то Это так Дело непойдет. Я буду свое требувать через Военной Совет фронта но добюсь своего.

14-й лист

Т. Председатель Варваровского сельского совета!

Я решил обратиться к Вам с просьбой ответить мне на вопрос следующего содержания: до оккупации немцами Украины там в Варваровке жила моя тетя (сестра отца) Байдакова Александра Григоровна со своей Матерью. Я вас прошу ответить мне не известно ли вам где она Я писал письма на ее имя ответа не получаю. Так я вас прошу ответить. Мой адрес г. Николаев п/п 24981 л Байдак Иван Алексеевич
Пришлите сердечный привет
С красноармейским приветом
10/XI 44 г.

15-й лист

Пред. с/та Варварова I

Тов. пред. с/та Я получил листа от своей жени Алиппиади Хомовни Яцечко що внеї староста при немцах Варваровки I Павлюк Филат забрав кровать немецкому коменданту и не повернув и тому я прошу пред. с/та розслідуват это дело и примусит тов. Павлюка повернути такую кровать прошу не от казать моеї прозби
Красноармеец Николай Иосипович Яцечко. 24/XI 44 року
Прошу ответ на адрес Полсвая почта 62230, Яцечко Николай Йосипович

16-й лист

Голови селсовету Варварівської селради від красноармійця Иванченка Василя Зизоновича

Цим у мене є до вас запитання шо ви моеїї сімї нилічите красноармійскою сімнею алічите низнаю як замісто шо дават треба допомогу тови наложили налог требуєте справку. Я вам справку вишлю ну тіки зараз наш штаб пиригрусиний роботою ну я вам вишлю ну я вас прохаю лічіт мою сімю як красноармійскою сімнею. Мій адрес город Одесса п./я № 17 инкиведе воєнска часть 7445 м. Иванченко Василь Сизон.

17-й лист

Згідно розпорядження рай исполкома та дирекції мніе завтра 13/VIII на 6 годин вечера при Братолюбівски мніе скликайця виробнича голів к-нів учас. Агроном. та михаників на яку виновні явиця обовязково і своєчасно по питанню молодби вивозка натур сплата хлебоздания
12/VIII 44
Голова с/р

18-й лист

11/IX – 44 года

Прывет!

От Логвиненка Артема Андреевича. Который проживав в колхозе Роза Люксембург. Квам от меня прозба чтоб Вы сообщили о моих родных они живи или нет бо я писав несколько писем а ответу не получав.
В меня там находился отец Логвиненко Андрий Федорович сестра Олександра брат Семен. Передайте привет от меня сообщите меня когда вы получите
прозба удовлетворить мою прозбу

19-й лист

Председателю Варваровского I с/с тов.

Дорогой тов. Председатель, поздравляю вас м днем освобождения от проклятого немецкого ярма, которое вы носили долгие 2½ лет. Передаю вам свой товарищеской привет и наилучшие пожелания.
Прошло более 1½ лет как я ушел из родной Варваровки на защиту своей родины против проклятого лютого немецкого зверя, которому пришлось показывать на нашій Украинской земли.
В настоящее время вы и все трудящие к-зники Варваровки I и II знову жьвуть в цветущей жизни нашего Советского Союза.
Наши воины вмести с нами пренесли вам жизнь и радость сняли из вас проклятое немецкое тяжкое ярмо в котором вы долгое время ходили.

И тепер немецким паразитам Небудь Хазяіном на наших Украинских землях.

Дорогой тов. Председатель

Я к вам обращаюсь с письмом в котором поздравляю вас и всех трудящихся к-зников Варваровки, с днем освобождения от проклятого немецкого ярма.

Кроме того я вас прошу сообщить о судьбе моей сими которая оставалась вовремя ухода миня в Армию в Варваровки I колхоз им. Роза Люксембург Беличенкова Парасковя.

Потому что мною послано много писем и ответу получить я немогу:

Пока досвидания прошу вас передать мой привет Жене дочки и матери и всем трудящим к-зникам:

Мой адрес Башкирская АССР. Станция Туймаза, Чаран. райисполком Беличенко Андрей ...

С приветом к вам

20-й лист

Здравствуй, уважаемый товарищ Игнат Ефимович!

Предаю я Вам пламенный большевитский привет с пожеланием всего наилучшего в вашей жизни. Можна много было писать, но всего конечно не опишешь. Ведь вже 4й год пошел как я был в Варваровке. За это время много много произошло изменений в вас, в нас и везде. Красною чертой прочерченный путь от Сталинграда до Кракова на этом длином пути приходилось, встречать всего; не один раз топтались по Воронежской области; 3 раза пришлось переходить реку Дон; Путь движения с востока на запад вот. Севернее Сталинграда, Воронежская область (южная часть), Харьков, Суммы, Полтавская область, г. Киев, г. Житомир, Славута, Тарнополь, Черновици, Львов, Перемишль, Ярослав, Желидь (подчеркнутые города Польци) и наконец река Висла, широкая, повноводная река. Вот пройденный путь за 3 года в армии; я уже не пишу маршрута с запада на восток, так как этот путь был печальным – Красная Армия тогда отступала. Летом от 1940 г. пришлось быстро двигаться на Восток, особенно под Доном.

Коротко о себе. Служу в инженерно-строительной части. Командування в нас – это инженера строители: инженер-капитан, инженер-майор, инженер-подполковник, полковник и наконец командующий Им Украинским фронтов маршал Сов. Союза Конев. Должность похожа на писаря, но не писарь. Как тяжело было в 1942 году не говоря о 1941 году. Теперь положение конечно изменилось. Немцам не до наступления. Им не до шуток.

21-й лист

Здравствуйте тов. председатель сельского совета с. Варваровки I.

Разрешите передать Вам свой пламенный фронтово-боевой ком/привет и поздравить с днем победы сов. власти в нашей стране – праздником 7 ноября и пожелать успехов в работе и хорошо отпраздновать этот день. Если будет возможность отпразднуйте и за нас воинов Красной Армии. Мы этот праздник отмечаем как никогда, так чтобы немец имел память этого дня на всю свою жизнь. Это четвертый раз мы отмечаем этот день в борьбе и врагам это будет и последний. Так сделаем. Передавайте привет всем селянам с Варваровки от нас фронтовиков. Ожидайте с победой домой. Скоро придем на помощь, если нуждаетесь. Мы благодарны Вам за труд. фронт, что обеспечете нас всем. Мы каждый день благодарим вас за помощь на себя ощущаем ее ежедневно. Да и в газете читали и за весь народ страны нашей.

Теперь обращаюсь к вам с просьбой написать мне пару слов о моей матери Евдокии Гордеевне Слюсаренко к-за «Завет Ильича». Как она там живет? Вы помните, я был на свидании. Она там болела. Говорить не могла. Ей писал, она неграмотна вовсе. Может ли она работать или не работает. Имеет ли помощь. А такие написали, что она до сих пор ничего не получает и передают в Кривой Рог ... за помощью. Неужели так плохо вопрос об этом поставлен? Я сын ее. Вы маму знаете. Я был у Вас во вр. свидания.

Мой адрес: Полевая Почта 11366 «В», I.П. Слюсаренко

На этом пока досвидания. Привет Вам, Жежель Прокофию и всем, кто есть от Григория Слюсаренко. 7/X 44 г

22-й лист

Председатель с/совета варваривьского с/совета.

Письмо от Гвардий сержанта Командира Клименка Николая Александровича, тов. председатель с/с. обращаюсь к вам с гвардейской прозьбой. Обратите внимание на моего сына который находится в данное время в моей жены Явдокий Степановной Клименко (Манько) и не допустите что-бы мой ребенок из-за не оказания вашей помощи оставил посичать школу. Это письмо пишу по рекомендаций нашего Командування. Если это не поможет тагда второе письмо отпичатаистя штабом полка по этому прошу обратить внимание на ребенка и дайте соответствующу помоц. Вы должны знать какая наша гвардейска жизнь, мы стой грудю

за родину и за наш, совецкий народ. Я, можеть-быть сегодня оддам жизнь и коров и помру смертью храбрых на поле-боя. А ребенок должен рости как дерево в лесу. Нет до этого до пускать нильзя совецкий закон не гласить, в таком случай я щитаю тут нет никакой разницы что я сам рабочий. Как вы отетили моей жене что ваш муж в колхози неработав зачить помощи нет ребенку учтите то что я с 16-08-41 года и по настояцае время стою грудю на защите нашей родине. Я по этому убидительно прошу обратить внимание на мое писмо.

23-й лист

До гол. с/р. с. Варварівки.

Тов. голова (звичайно пробачте, що я не називаю вашого призвіща – алеж я незнаю). Я Вас дуже прошу щоб Ви написали мені про місце перебування моєї сестри.

Погодиної Катерини Пелиповни яка в останній час жила в колгоспі «Заповідь Ілліча» Варварівка І.

Дуже прошу невідмовити мого прохання і повідомте по адрису Н-Пражський р-н С. Митрофанівка Кобець Т.

24-й лист

Прідсідателю Долинського Райсполкома

Від колгоспниці к-пу Вірний Шлях Варварівки І

Гражд. Нагній ... Петрівни

Заявлення

Настоящим Заявляю втім що мого чоловіка Нагній Сашко (?) Сиргієвича бить в рядах Красной Армії імою хату спалили хату німці товменя что розкрита і підчас дождею хата стоит потолок ... Ямаю дерево на крокви і хату поставит крокви Я зверталас до голови колгоспу то він голова к-пу тов.. Желилинський ниобрацаая нічого намою прозбу довго той. Зверталас до голови с/ради тов. Осадчий тех. Само ниобратив ніяко вніманя. Прошу Вашого указанія абиж допомогли поставить крокви і вкрит хату. Очім прохаю ниодказат моей прозбі.

Заявітіль Нагній

5/XII 44 року